A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA
SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

STEIN AURÉL

NAGY SÁNDOR NYOMÁBAN INDIÁBA

(ON ALEXANDER'S TRACK TO THE INDUS)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

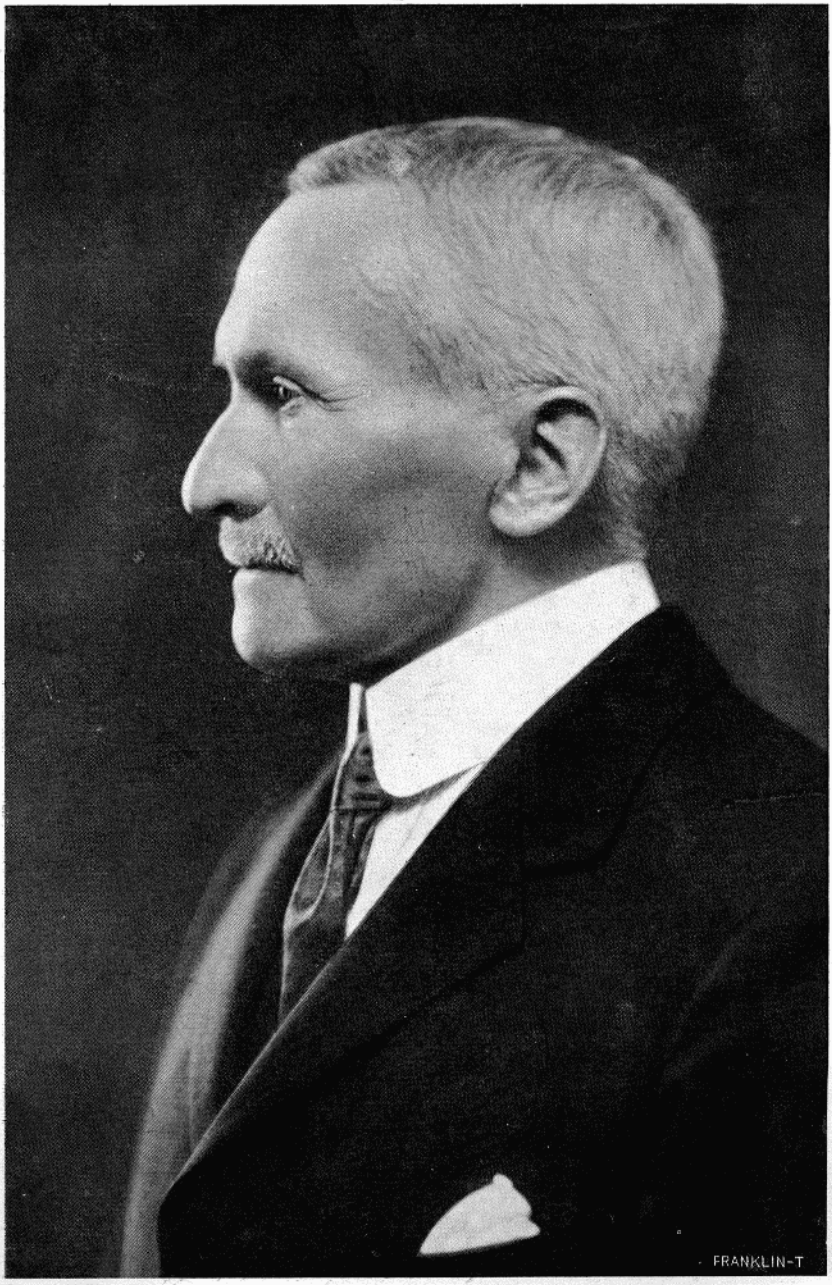

STEIN AURÉL

STEIN AURÉL

NAGY SÁNDOR NYOMÁBAN INDIÁBA

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA

HALÁSZ GYULA

SZÁZ KÉPPEL ÉS TÉRKÉPEKKEL

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

013665

218437

13.497

013665

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1931 évi 269 sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

AZ ANGOL KIADÁS ELŐSZAVA.

A könyvünkben elbeszélt kutató út színtere túl van az Indiai Északnyugati Határszélen és mindezideig el volt zárva az európaiak elől. E kötet első fejezetében röviden érintettem a «törzsi politika» újabb alakulását, azt, amely a Miángul Bádsáh uralomra lépésével indult meg. Az erélyes és rátermett uralkodó — Szvát Válí-ja — békét teremtett ennek a szerencsés éghajlatú, áldott földnek évszázadokon át torzsalkodó népei között.

Mély hálával gondolok a felvilágosodott szellemű uralkodó vendégszerető barátságára. Nem lankadó figyelme és segítsége tette lehetővé, hogy biztonságban járhattam-kelhettem országában és tudományos eredményekkel térhettem meg utamból. De épp ily hálát érzek többi szíves barátaim iránt, a határon erről, akiknek készséges támogatása nyitott rá módot, hogy kikutathassam azt az elbűvölő földet az indiai kormány megbízásából.

Jó sorsomnak és az indiai hatóságok rokonszenves megértésének köszönhetem, hogy negyvenegy éves indiai szolgálatom alatt alkalmam nyilt Legbelső Ázsia legnagyobb részének kikutatására és India északnyugati határszéle mentén végesvégig bejárhattam azt a földet, amelynek történelmi multja kora ifjúságom óta oly hatalmas erővel vonzott és csalogatott. Ezek a régészeti és földrajzi kutatásnak szentelt utazások végigvezettek Kína nyugati tájaitól Közép-Ázsia túlsó széléig s a hófedte Pámíroktól le az Arab-

tenger sivár partvidékének «ikhtiofagosz» népeihez. De sehol nem érintettek útjaim a történelmi emlékektől oly annyira átitatott földet, mint azon az Industól nyugatra elterülő, viszonylag kis területen, amelyre az India meghódítására törő Nagy Sándor diadalmas hadjárata a történelem egy rövid szakában szinte meteorszerű fényt vetett.

Utam főcélja az volt, hogy kövessem a nagy macedón fejedelem hadseregének nyomát ezen a vidéken oly messzire, amennyire csak Afghánisztán területén túl hozzáférhető. Hadjáratának klasszikus feljegyzései egymagukban is különös emberi érdekességűvé teszik ezeket a tájakat. De e vidékek története oly változatos és eseményekben annyira gazdag más korokban is, hogy helyénvalónak látszik ennek rövid áttekintése ezekben a bevezető sorokban, ha másért nem, már csak azért is, hogy megfelelő hátteret rajzoljunk leírásunk köré, amelyből kibontakozik az ország mai képe, élete s a multból ránk maradt néma emlékei.

Az ókori világot is, akárcsak a mait, fel szoktuk osztani Keletre és Nyugatra. De India sok tekintetben különálló, elkülönülő, a maga ősi művelődésével, mint ahogy földrajzilag is elválasztja az oceán és a nagy hegyláncok bástyája. Az Északnyugati Határszélnek ezen a részén ereszkednek alá a kereskedelemnek és a népek vándorlásának fő útvonalai az afghán felföldről s főként ez az a tájék, ahol India a modern időket megelőző korokban érintkezésbe jutott Kelettel is, Nyugattal is.

Nagy Sándor hadseregének beözönlése előtt sok-sok idővel történt, hogy a Nyugat közvetlenül megütközött Indiával. Pesávar és Szvát nagy völgyein át szállottak alá a hódítók abban a régmúlt időben, az igazi Keletnek arról a tájáról, amelyet Irán néven ismerünk. Már a Rigveda egyik himnusza megénekli egy árja főnök győzelmes benyomulá-

sát a Szuvásztu vagyis Szvát folyó partjára a történelem előtti korokban. Gandhára — a mai Pesávar vidékével és a környező területekkel — egyike volt azoknak a tartományoknak, amelyeket Dárius elhódított és bekebelezett az Achemenida «királyok királyainak» perzsa birodalmába.

Nagy Sándor diadalmas benyomulásának nyoma sincsen az indiai irodalomban és hagyományban. Nagy Sándor görögöket telepített le Baktriában, Baktria görög fejedelmei uralkodtak később az Indus mindkét partján két évszázadon keresztül és ez a terület nyitott kaput a klasszikus Nyugatról eredő behatásoknak. Megragadó fejezete ez a történelemnek, jóllehet nem maradt ránk más emléke, csak ezeknek az uralkodóknak pompás görög stílusú érmei és azok a görög-buddhista szobrok, amelyeket a Szvát és Pesávar-völgy buddhista szentélyeinek romjai vetettek felszínre.

Amikor az apró hellén törzsfőnökségek a Hindukus mindkét oldalán a Kusán-dinasztia hatalmas indo-szittya birodalmában egyesültek s ezek az uralkodók kiterjesztették hatalmukat az Induson túlra, Indiának erről az északnyugati határszéléről indult meg az az izzó térítő munka, amely Buddha tanait s vele a görög-buddhista művészetet és az indiai irodalmi kultúrát bevitte Közép-Ázsiába és onnan tovább Kínába. A buddhizmusnak ezzel az elterjesztésével végig Ázsián járult hozzá leghatalmasabban India az emberi művelődés föllendítéséhez. Ezek a szép határszéli völgyek, a bennük elszórt buddhista szent helyekkel, ilyen módon különösen szent hírnévre tettek szert. A kolostorok híre elterjedt a Sárga-tengerig; ez vonzotta ide azokat a kínai zarándokokat, akiknek a feljegyzései vezérelnek most bennünket Szvát szentélyeinek romjai között. Ők *Udijána* — «a Kert» — néven emlegetik Szvát áldott éghajlatú, termékeny földjét.

Ezek a feljegyzések derítik az egyedüli fénysugarat abba a vaksötétségbe, amelybe belesüllyedt ez a vidék az indoszittya birodalom összeomlását követő évszázadokban, amikor a fehér hunok és a törökök kerültek uralomra. A buddhizmust kiszorította a hosszan tartó hindu vallási kultusz, ezt pedig a Ghazna-dinasztiabeli nagy Mahmúd idejében, Krisztus után 1000. körül, az iszlám diadalmas felülkerekedése döntötte meg. Abból a korábbi hellén hatásoktól megtermékenyített művelődésből és művészetből, amelyet India mohamedán hódítói hoztak magukkal Iránból, nem sok áldás fakadt a határszéli területekre. Hamarosan valóságos országútja lett ez a vidék a hegyekben élő harcias pathán törzseknek, amelyek mindig készek voltak rá, hogy «India kapuját» megostromolják; Észak-India új idegen uralkodói közül csak a legerősebbek bírtak ellenállni nekik. Az egykor virágzó terület, amelyen egykor megtelepedtek, mindinkább barbárságba süllyedt. Az indiai moghul-birodalom nagy megalapítója, Bábar császár, egyébről sem beszél Pesávarról és Szvátról szóló feljegyzéseiben, csak a törzsekkel vívott örökös véres harcokról.

A szikh-uralom fölvirradása, Mahárádzsa Randzsit Szingh alatt, a tizenkilencedik század első felében, rövid életű ellenhatás volt csak az indiai oldalról. Az Induson túl mindig is roppant bizonytalan volt ez a hatalom. A szikhek soha nem is tudták kiterjeszteni uralmukat a Szvát völgyébe. Az ottani törzsek mindvégig zavartalan függetlenségben éltek ott Szvát hírneves Ákhundjának, a mostani uralkodó nagyapjának szellemi vezérlete alatt.

A brit «rádzs»-nak volt fenntartva, a Pandzsáb bekebelezése után, hogy békét és egyre növekvő jólétet teremtsen ezeken a határszéli területeken, amelyeket évszázadokon át szakadatlanul pusztítottak a belső villongások és a betörő-

sek. A brit fegyvereknek jutott az a szerep, azóta is, hogy őrt álljon és oltalmazza a békés nyugalmat.

A határon őrt álló csapatok tisztjei között sok jó barátom van. Soha nem felejtem el ezeknek a kemény szolgálatban álló katonáknak barátságát és készséges segítségét. Életem legkedvesebb emlékei fűződnek hozzájuk. E mindig segítségre kész jóbarátok között Sir Harold Deane ezredes volt az első, akivel jó sorsom összehozott, a Határvidék nagy őre, később az Északnyugati Határ-tartomány első főmegbizottja. Az ő emlékének ajánlom ezt a művemet.*

Mohand Marg-tábor, Kasmír.
1928. szeptember 24.

Stein Aurél.

* Az angol kiadás címlapja után ezeket az ajánló sorokat találjuk:

TO THE MEMORY OF
COLONEL SIR HAROLD DEANE, K. C. S. I.
THE GREAT WARDEN OF THE
INDIAN NORTH-WEST MARCHES
THIS RECORD IS INSCRIBED
IN GRATEFUL REMEMBRANCE
AND SINCERE ADMIRATION

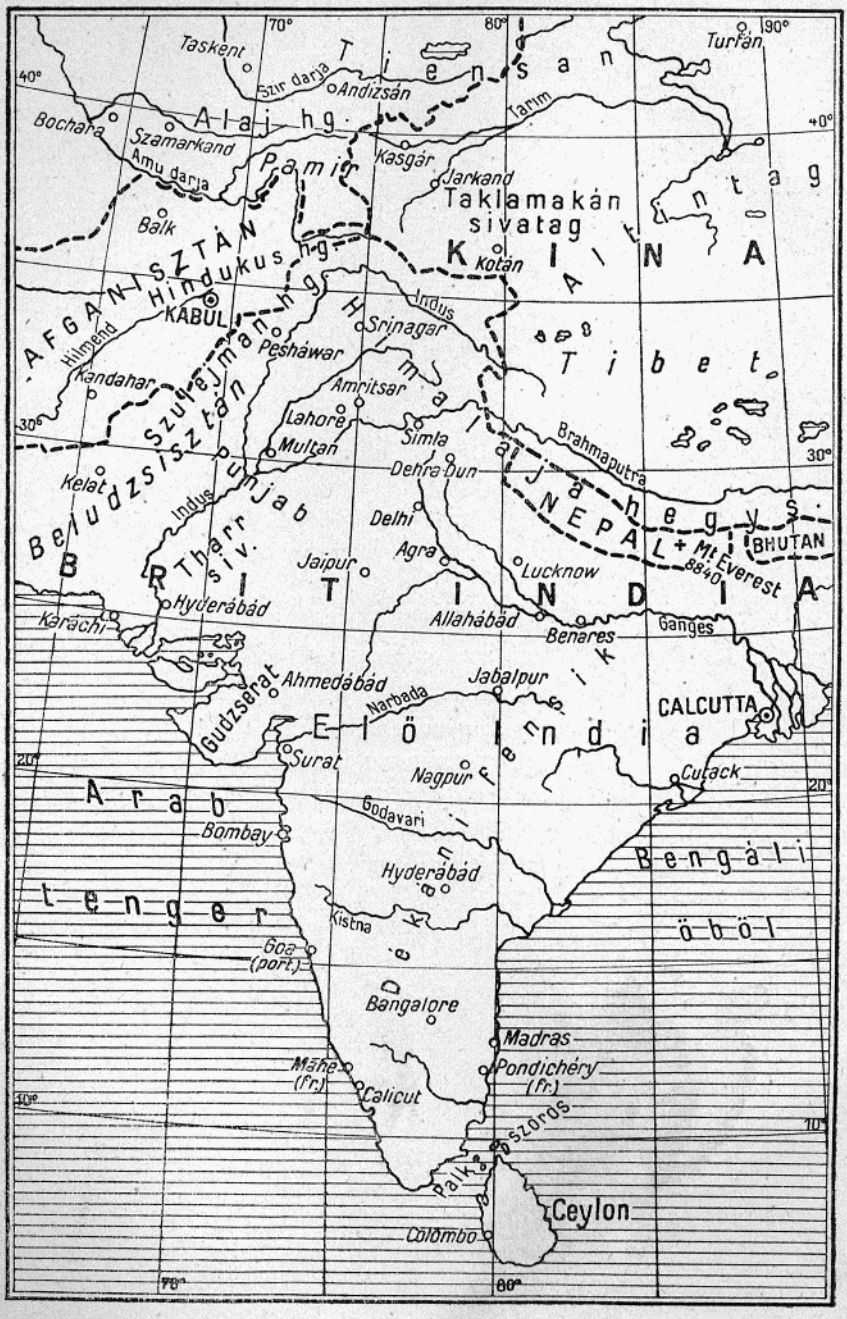
Taskent
Szir darja
Andizsán
Turfán
Tien san
Bochara
Szamarkand
Amu darja
Alajhg.
Pamir
Kasgár
Jarkand
Tarim
Taklamakán sivatag
Balk
Kotán
KÍNA
AFGANISZTÁN
Hindukus hg.
KÁBUL
Hilmend
Kandahar
Szulejmán hg.
Peshawar
Indus
Srinagar
Himalája hegys.
Tibet
Amritsar
Lahore
Multan
Simla
Brahmaputra
Dehra Dun
Kelat
Indus
Punjab
Delhi
NEPAL
BHUTAN
Mt. Everest 8840
Beludzsisztán
Thar siv.
Jaipur
Agra
Lucknow
BRITINDIA
Hyderábád
Karáchi
Allahábád
Benares
Ganges
Ahmedábád
Jabalpur
Narbada
Gudzserat
Surat
Nagpur
CALCUTTA
Cutack
Godavari
Arab tenger
Bombay
Hyderábád
Bengáli öböl
Kistna
Goa (port.)
Bangalore
Madras
Pondichéry (fr.)
Mahé (fr.)
Calicut
Palk szoros
Ceylon
Colombo
70°
80°
90°
40°
30°
20°
10°

ELSŐ FEJEZET.

Régi célom, túl a határon.

Soha el nem felejtem a boldog izgalmat, ami elfogott, amikor — Angliában szorgalmas munkában töltött hosszabb «szabadság» után — 1925. decemberében megérkeztem Delhibe s ott várt rám Sir Norman Bolton, régi határvidéki barátom levele. Sir Norman akkoriban főmegbízottja volt az északnyugati határtartománynak. Leveléből megtudtam, hogy régóta sóvárgott célom — Felső-Szvát és a szomszédos völgyek határontúli területe — most végre megnyílik előttem. Ifjúkorom óta vonzott és csábított ez az emlékekben gazdag történelmi föld, amióta csak, harmincnyolc évvel előbb, India földjére léptem.

Akkortájban a független pathán törzsek zavargása elzárta előlem az utat azon a festői, szaggatott hegyláncon keresztül, amely a Pesávar kerületet elválasztja a Szvát-folyó hatalmas völgyétől.

A csitráli hadjárat, 1895-ben, igaz, utat nyitott a Szvát fővölgyének alsó végén keresztül. Sir Harold Deane ezredes, a határszélen őrtálló csapatok parancsnokának baráti érdeklődése lehetővé tette volt nekem, hogy az 1897. évi nagy határmenti felkelés előtt és után egy-egy gyors utat tehessek és amúgy futtában kikutathassam a buddhista időkből eredő romokat a politikai ellenőrzés alá került törzsi terület keskeny övében.

Ezután a fanatikus lázadás után Sir Bindon Blood tábornok 1898. évi rövid büntető expedíciójához csatlakozva, alkalmam nyílt meglátnom Bunér egyes részeit, annak a nevezetes történelmi multú vidéknek legdélibb tájékát. De a harcok megszünte után az a határon túl

elterülő bűvös föld megint csakúgy bezárult az európai kutatás előtt, mint valaha.

Mi vonzott, csalogatott engem annyira Szvát felé? Nem csupán annak a vidéknek, az egykori Uddijana-nak régi híre a buddhista hagyományban, sem pedig a vallási kultusz és kultúra ősi emlékei a még ki nem kutatott romhelyeken. Nem is csupán az a vágy vezérelt, hogy a Kínából Szvát szent helyeire zarándokló régi buddhista vándorok nyomába szegődjek, akiknek a lába nyomát követtem korábbi expedícióimban Ázsia belsejének sivatagi pusztaságain és a Pámírok és a Hindu-kus magas hegyláncain keresztül. Hszüan-cang jámbor szelleme, akit pártfogó szentemnek fogadtam a kínai zarándokok közül, bocsássa meg vallomásomat: ezúttal nem annyira ezek a kegyes emlékek csábítottak Szvátba, sokkal inkább az a vágy és remény, hogy kinyomozhatom Nagy Sándor küzdelmes hadjáratának színtereit, a hadak útját, amely a nagy hódító fejedelmet elvezérelte a hóborította Hindukus lábától az Indus mellé, a Pandzsáb elfoglalására vivő győzedelmes útjában.

1904 őszén Sir Harold Deane, akkori főnököm, az Északnyugati-Határtartomány első kormányzója, a szomszédos pathán törzsekkel bizonyos békés megállapodásra jutott s ez lehetővé tette, hogy azoknak a védelme alatt eljussak a Mahában hegyhez. Ez a hegytömeg az Indus jobbpartján emelkedik, ott, ahol Bunér délkeleti része megközelíti a folyót. Bunérnak ezen a tájékán még nem járt előttem európai ember. Megmásztam és térképeztem a hegyet, amelyről félszázadon át széltében az a feltevés járta, hogy az volt Aornos, a híres sziklavár. Nagy Sándor hadjáratának legnevezetesebb haditette az Aornos sziklaerőd bevétele.

De a topográfiai jelenségek gondos megfigyeléséből kiderült, hogy a görög történetírók feljegyzéseinek helyi adatai az emlékezetes győzelem színhelyéről és az, amit a Mahában-hegyen megfigyeltem, nem egyeztethetők össze.

Az akkor csak tisztán negatív eredmény volt.

Az akkori idők «törzsi politiká»-ja több mint két évtizeden keresztül meggátolt benne, hogy akárcsak meg is

kísérelhessem *Aornos* további nyomozását, feljebb valahol az Indus jobbpartja közelében, azon a területen, amelyre különféle megfontolások utaltak már akkor.

Csak harmadik középázsiai expedícióból (1913—1916) hazatértem után, amikor az északnyugati határszélen beköszöntött a nyugalom a háborús nyugtalanság és az ezt követő afghán betörés után, kísérelhettem meg újra célom elérését.

1921. decemberében gyors utat tettem a Hazára-kerület határszéle mentén, ott, ahol ez a határ megközelíti az Indus partját. Utam közben igyekeztem adatokat gyüjteni. Legelsőbb is abban az irányban tapogatóztam tovább, amelyet azóta elhúnyt kedves barátom, R. A. Wauhope ezredes régi megfigyelése és föltevése jelölt ki számomra. Harminc évvel előbb, a Fekete-Hegyek között vívott kemény határszéli hadjáratok idejében Wauhope nagy távolságból megpillantott egy magas hegynyúlványt, amely a Szvát vízválasztójáról ereszkedett le az Indus jobb partjára. Feltűnt neki ez a hegy s az a gondolata támadt, hogy talán ott van valahol Aornos, a «Szikla», amelyet Nagy Sándor megszállott volt. De csak a helyszínén végzett kutatás igazolhatta ezt a feltevést. Reménységemet, hogy erre alkalom nyílik, éveken át meghiúsította a szokottnál is zűrzavarosabb politikai helyzet azon a határon túlfekvő vidéken.

Szvát tágas termékeny völgyét mostanában pathán törzsek lakják attól a ponttól kezdve, ahol a gleccsertáplálta nagy folyó áttöri a tórváli alpi szurdokokat. Ebben a nagy völgyben csaknem örökösek voltak a viszályok, amióta csak — a tizenötödik század táján — mai urai elhódították ezt a földet dárd törzsből való őslakóitól.

A tizenkilencedik század elején történt, hogy egy nevezetes mohamedán szent bukkant föl és jutott hatalomra a Szvát völgyében. Szvát híres *Ákhund*-ja volt ez. Nagy hatalmú férfiú, vallási vezére népének. Hosszúra nyúlt élete végéig le nem hanyatlott erkölcsi tekintélye mindvégig féken tartotta a versengő törzsek szokásos viszálykodását. Egyesítette valamennyi törzset minden támadás

ellen, akár a pesávari síkság, akár a keleti és nyugati szomszédos területek felől fenyegetett is ez.

A nagy Ákhund az 1870-es években meghalt. A szent leszármazóinak, a Miángul-oknak a hatalma rohamosan gyengült. Hatalmuk már csak bizonyos vallási felsőbbség volt. Ők voltak a nagy szent sírjának őrizői. Súlyos torzsalkodás kerekedett megint ebben az időben Felső-Szvát különféle törzsei között.

A belső forrongás alkalmát megragadták a szomszédos hegyi főnökök, hogy Szvát gazdag földjét birtokukba kerítsék. Dír nagyratörő főnöke, a Szvát és Csitrál közötti völgyek ura, fokról-fokra behatolt északról a folyó jobbpartján elterülő termékeny vidékre. Amb és Darband navábja, az Indus jobbpartján uralkodó független főnök, betört Bunérba és délkelet felől fenyegette a Szvát fővölgyét.

Darbandban jártamkor, 1921-ben, az előbb említett utamon a szerencsés véletlen megismertetett a naváb vejével, Abdul Dzsabár khánnal, egy régentén nagybefolyású szváti főnök száműzött leszármazottjával, éppen akkor, amikor készülődött rá, hogy betörjön Bunérba.

Ez a kalandos ifjú már korábban is megkísérelte, hogy befészkelje magát Szvát legfelső részébe, — a naváb számára kellett volna kikaparnia a gesztenyét — de vállalkozása kudarcba fulladt. Arra jó volt mégis ez a próbálkozása, hogy megismerkedjék az Indus jobbpartján magasabban fenn emelkedő hegynyúlvánnyal, azzal a heggyel, amely engem kutatásomban érdekelt. Abdul Dzsabár sok mindent elmondott nekem, adatainak végül is sok hasznát vettem.

Szvát jövőjének — és tervezett régészeti kutatásaimnak — szerencséjére a találkozásunkat követő években egy igen tehetséges személyiség jutott hatalomra Szvátban: a szváti Ákhundnak, az egykor messze távolban is híres szentnek és egyházi főnöknek idősebbik unokája: Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda. Ami a nagy Ákhund fiainak nem sikerült, sikerült az unokának. Gul-Sáhzáda szorosan magához fűzte a félig-meddig függő törzsfőnököket és velük szövetkezve olyan haderőt szervezett, és az élelmezés

kérdését olyan ügyesen oldotta meg, hogy hosszabb hadjáratot is végigharcolhatott seregével. Szokatlan dolog volt ez a pathán törzsek hadviselésében. Öccse elesett a súlyos harcokban, ő végül is felülkerekedett és mindkét hódító szomszédot kiverte az országból.

Ilyen módon el nem vitatható ura lett Felső-Szvátnak. Hatalmát hamarosan kiterjesztette a Szváttal törzsi tekintetben mindig szorosan egybefűzött Bunérra és a vízválasztó hegyláncon túl az Indus felé lejtő völgyekre. Nem sok idő telt bele, s a «Miángul»-t, aki most már egyedül viselte ezt a nevet, népe a *Bádsáh* címmel ruházta fel. Ez a név *uralkodót* jelent.

Az új királyság, amelyet a Bádsáh szilárdsága és szívóssága teremtett meg, rövidesen megnövekedett. Tórvál elfoglalásával kiterjeszkedett a természetes határokig. Tórvál a Szvát-völgy magashegységi része. Őslakossága, a dard nép, bár áttért az iszlámra, függetlenségét és külön nyelvét megőrizte.

A Bádsáh sikereit a békés megszilárdulás korszaka követte nyomon. Elősegítette ezt az is, hogy az uralkodó bölcs előrelátással szoros baráti viszonyba lépett az indiai Északnyugati-Határtartomány közigazgatásával.

Az eseményeknek mindez a kedvező s egymásba fűződő láncolata sem lett volna azonban elég, hogy megvalósíthassam régóta áhított kutató tervemet. Jó szerencsémet betetőzte az, hogy a kormány a diplomáciai ügyvitel vezetésével éppen akkoriban készséges régi barátomat, E. H. S. James ezredest bízta meg. James Dír, Szvát és Csitrál politikai ügyvivője volt akkoriban.

1925 nyarán Angliából írtam Sir Norman Bolton-nak, az Északnyugati-Határtartomány főmegbízottjának. Elébe terjesztettem utazásom tervezetét. Szíves utasítása alapján James ezredesnek sikerült nagy személyi befolyásával megszereznie az uralkodó beleegyezését, hogy országa területét bejárhassam és kutatásaimat végrehajthassam. Hála a Bádsáh felvilágosodott gondolkodásának, az engedélyt országa egész területére kiterjesztette, nemcsak arra a viszonylag kis területre, amelyet előterjesztésemben eredetileg megjelöltem.

A barátságos fogadtatás tehát biztosítva volt. Ezek után nem kételkedtem benne, hogy brit részről is megadnak minden szükséges támogatást. Várakozásomban nem is csalódtam. Hálával gondolok rá, hogy mily készséggel és gyorsan intézkedtek a brit hatóságok.

A régészeti hivatal főigazgatójának, Sir John Marshallnak az ajánlatára India kormánya készségesen jóváhagyta megbízatásomat a tervezett utazásra és az első költségek fedezésére megszavazott kétezer rupiát. W. J. Keen ezredes, másik régi barátom, a Határtartomány akkori főnöke, érdeklődésével sokban bátorított. Az indiai topográfiai hivatal (Survey of India), mint már annyiszor, most is készséggel támogatta törekvésemet, segítséget nyujtott, hogy térképezhessem az eladdig egyáltalában nem, vagy csak nagyon tökéletlenül, bennszülöttek útijelentéseiből ismert területeket. Egy gyakorlott indiai geometert osztott be mellém, minden szükséges felszereléssel.

Mindez nagyban hozzájárult, hogy ébren tartsa lelkes várakozásomat az útrakelésemet megelőző hónapokban. Jól tudtam, hogy az éghajlati viszonyok a tél végéig erősen megnehezítik, ha ugyan lehetetlenné nem teszik kutató munkámat a magasabb régiókban. Másfelől azonban éreztem a késlekedésben rejlő kockázatot. Aki ismeri a törzsi politika szeszélyességét ott a határszélen, tudja jól, hogy sohasem lehet biztonsággal számítani a nyugodt viszonyok állandóságára akárcsak hónapokig is abban a tűzfészekben ott túl a határon. A főnökök uralma egyre-másra változik, úgy bukkannak fel és tűnnek le, mintha csak valami tengeralatti katasztrófa vetné hirtelen felszínre a hullámokat.

Keen ezredes gyakorlott szeme úgy ítélte ekkortájban, hogy a «politikai barometer» szélcsöndet jósol a határon. Biztató híreket kaptam tőle és ez enyhítette a várakozás feszültségét. Tennivalóim tömege is bőségesen elfoglalt ezekben a hónapokban New Delhi-ben. Türelemmel kellett keresztülrágnom magamat az *Innermost Asia* száz meg száz korrektura-ívén, harmadik belső-ázsiai expedícióm részletes jelentésén. És ugyanekkora türelmet kívánt a messze Tur-

1. A kormányzóság háza Pesávarban.
Az Északnyugati Határ-tartomány főmegbizottjának otthona.

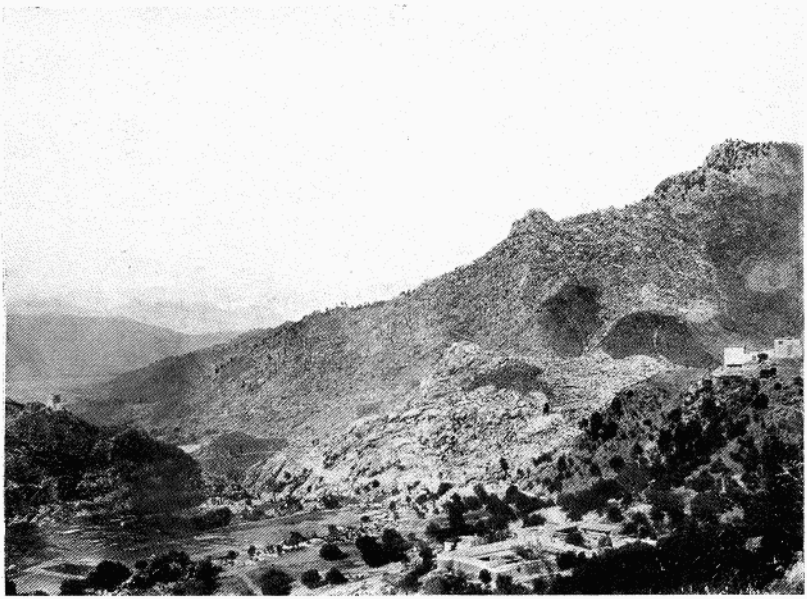

2. Kilátás a Malakand-erőd mellől az Alsó-Szvát völgyére.

3. Rombadőlt lakóházak és torony a Bandakai hegyháton, Kótah felett.

4. Buddhista szentély romja Nal-ban.

5. Domborművek egy szváti buddhista szentély (valószinűleg a nal-i szentély) romjaiból.
(Most a calcuttai császári múzeumban.)

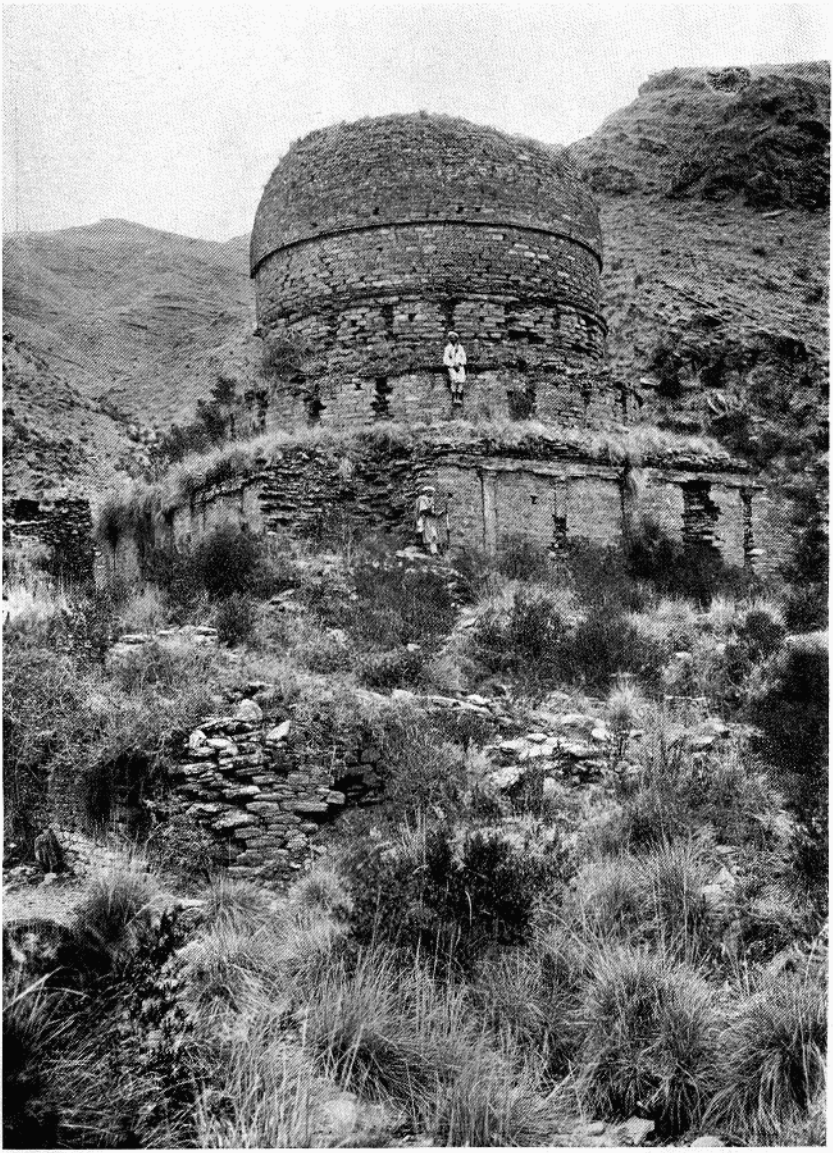

6. A tóp-darai buddhista sztúpa, Haibat-grám felett.

7. Rádzsa Sáh Álam, Darél és Tangír volt főnökének unokaöccse.

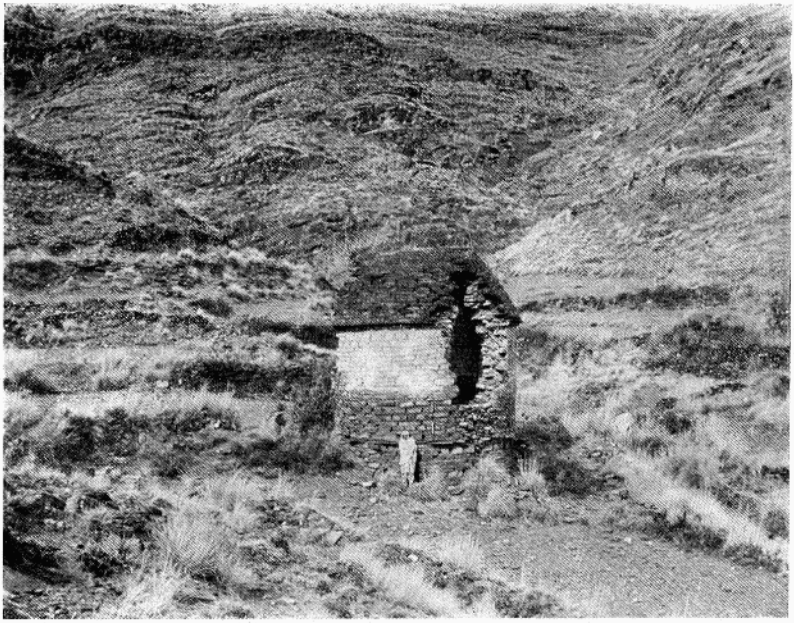

8. Kis szentély Gumbatúnában, a Szvát folyó felett.

9. Átkelés tömlőn a Szvát jobbpartjára, Gumbatúna alatt.
A Bír-kót hegy a folyó balpartja felett.

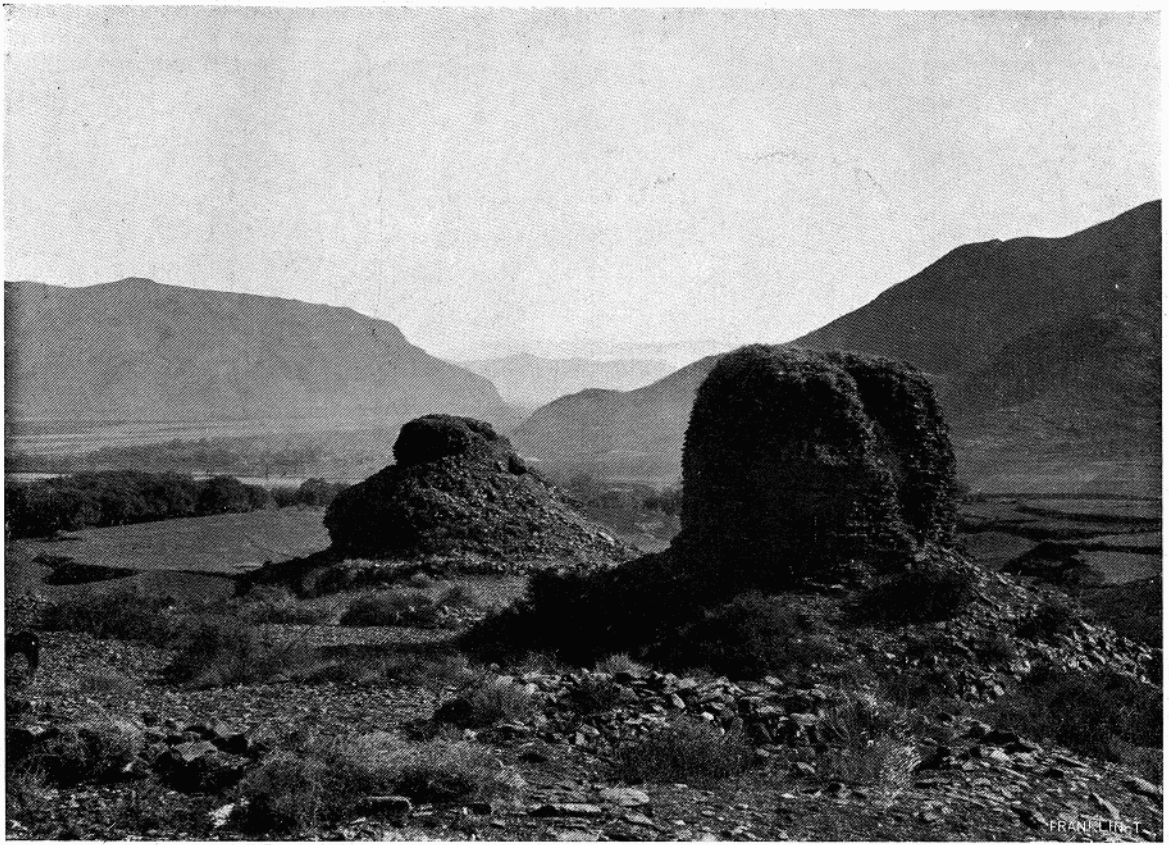

10. Buddhista emléktornyok romjai, Bír-kóttól délnyugatra.

11. Buddhista szentély romja, Gumbat-ban, a Kandag völgyében.
Délnyugatról tekintve.

kesztán buddhista romhelyeiről hazahozott falifestmények fényképezése és egyéb minden velejáró munka.

Nagy megkönnyebbülés fogott el, amikor február derekán lerázhattam magamról az új indiai főváros porát és a temérdek hivatalos gond lesiklott vállamról. Útrakeltem végre Kasmír felé, valamennyi régészeti utam kedves kiinduló állomására. Boldog voltam, amikor megérkeztem megint Srínagarba, bárha téli kopárságában és nem tavaszi virulásában láttam is viszont Kasmír széles völgyét. Régi barátaim, a völgyet körülvevő hatalmas hótakarta hegyek, alacsonyan gomolygó felhők mögé rejtőztek.

Másfél éve volt már ekkor, hogy a «civilizációban» éltem — a nyugati és az indiai civilizációban, — nem csoda, hogy sok gyakorlati tennivaló várt rám, hogy tanyámat a tábori munkára berendezzem. Dr. Ernest Neve, a Church Missionary Society kórházának kitűnő főnöke, régi barátom, szívesen gondoskodott tágas és meleg szállásról; régi híveim és alkalmazottaim is készséggel támogattak. Így aztán kétheti fáradozás után (ezalatt is még mindig sok hivatalos irkafirkával vesződve), március 4-én elindulhattam a határ felé.

A Dzsélam-völgyben vivő úton egy nap alatt értem le autón Ravalpindibe. Kellemes pihenőszámba ment ez az út. Az idő is felmelegedett.

Ravalpindiben, a Pandzsáb nagy katonai táborhelyén találkoztam Tórabáz khánnal, derék geometeremmel, akit R. H. Phillimore ezredesnek, a Survey of India határkerületi direktorának segítségével választottam magam mellé a térképező munka végzésére. Négy katonai forgópisztolyt is kaptam ott kölcsön. Megnyugtató felszerelés volt ez, tekintettel arra, hogy törzsi területre készültem.

MÁSODIK FEJEZET.

Elindulok Szvát felé.

Kasmírból megérkezve három kellemes napot töltöttem a határtartomány fővárosában. Régi ismerős volt ez a város, évekig éltem benne valamikor. Ravalpindiből szakadó esőben keltem útra és ragyogó napsütésben érkeztem meg Pesávarba. Kétszeresen vonzó volt most szememben ez a verőfényes, kedves emlékű hely. Keen ezredes vendégszerető meghívására a kormányzóság épületében szállottam meg. (1. kép.)

Kívánva sem kívánhattam volna barátságosabb szállást. Nagyszerű kilátás nyílt innen a pesávari völgyet környező kopár, de gyönyörű hegyekre. Mozgalmas napokat éltem itten át. Egymás után érkeztek meg embereim. Afráz-gul khán, régi útitársam bukkant fel elsőnek. Abdul Ghafúr tizedes, a «King George's Own Sappers and Miners» («György király tulajdon árkász-ezrede») altisztje, új ezermester kísérőm, volt a második. Végül megérkezett afrídi geometerem, Tórabáz khán. Sok mindent meg kellett még vitatnunk és elrendeznünk, amíg kis csapatom mozgósítására sor kerülhetett.

Afráz-gul fiatal legénykorában, harmadik középázsiai utamon* «kelt szárnyára» első ízben. Most is örömmel mellém szegődött volna, nehezére esett lemondani róla, hogy csatlakozzék hozzám. De már nem volt szabad: K. Mason őrnagy parancsnoksága alatt állt; vele kellett csakhamar elindulnia a karakorami expedícióra. Örültem mégis, hogy

* *Stein* Aurél: *Indiából Kínába.* Harmadik utam Belső-Ázsiába. 1913—1916. A szerző életrajzával. Angolból fordította *Halász* Gyula. Budapest, Athenaeum. 1923.

összehozott vele a sors. Derék példaadása és szép jutalma, amit kivívott magának, serkentően hatott a többiekre.

Nem volt könnyű időt lelni rá, hogy minden kérdést apróra megbeszéljek tervezett utammal kapcsolatban, először Keen ezredessel, azután H. A. F. Metcalfe-fal, Szvát, Dír és Csitrál politikai megbízottjával. Metcalfe-ot közelről érintették az előkészítő intézkedések. «Politikai» ügyben jött le éppen állomáshelyéről, a Malakandról, de úgy lehet a felesége kedvéért, hogy az éppen akkor megkezdődött «pesávari hét» apró szórakozásait élvezhesse. Esztendei «számkivetés» után, a kábuli követségen, mind a ketten rászolgáltak erre a kis változatosságra. Rövid ott tartózkodásomat még kellemesebbé tette, hogy egy estét velünk töltött Sir Francis Humphrys, a kábuli brit miniszter és Lady Francis, a felesége, régi jó barátaim még abból az időből, amikor Pesávarban éltem. Humphrysék Delhibe készültek az alkirályhoz ; átutazóban állottak meg Pesávarban.

Szinte pihenőnek éreztem, amikor minden tennivalónak végére járva, poggyászom útnak indítása, angol barátaimnak vásárolt szőnyeg-ajándékok postára-adása után, március 9-én reggel magam is felkerekedhettem és Metcalfe kényelmes kocsiján elszáguldhattam a Malakand felé. A Juszufzai széles rónaságán keresztül vitt az utam észak felé. Elhaladtunk Nowshera mellett (most nagy katonai tábor) és a síkságból megannyi sziklaszigetként kiemelkedő, fákkal övezett Mardán-hegyek mellett. Ezek mellett a festői, klasszikus formájú kopár halmok mellett vitt el az utam 1906. áprilisában, amikor második expedíciómra indultam Kínai-Turkesztánba.* Kívántam, bárcsak több időm jutna rá, hogy elgyönyörködjem bennük és az alattuk elterülő termékeny zöldelő rónaságban.

Két óra alatt megérkeztünk a Dargai-erődhöz. Ennek a meglehetősen komor erősségnek a falai és drótakadályai között végződik — stílszerűen — a most már teljes nyomtávolságú vasút vonala.

* *Stein* Aurél : *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.* (Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, 1913.) *Halász* Gyula fordítása.

Dargaiból kígyózó úton kanyarogtunk fölfelé. Jól emlékeztem erre az útra még épülése idejéből. Közvetlenül azután építették, hogy a Malakandért vívott harcok véget értek és Malakand brit uralom alá került, 1895-ben. De azóta szembeszökően megváltozott a táj képe ezen a helyen. Az egykor oly kopár völgyben lenn egy új folyó vize szökellt és tajtékzott: a felső-szváti csatorna. A csatornát három kilométernél hosszabb alagútban keresztülvezették a hegy alatt s most termékenységgel árasztja el a Juszufzai-rónaság keleti felét, a Pax Britannica áldásaképp. Most, hogy a magam szemével láttam a csatornát, nem csodáltam, hogy híre eljutott a T'ien-san lábáig! Ott történt, hogy 1908-ban derék turki földmívelők kérdésekkel ostromoltak, mit tudok róla, igaz-e, hogy átfúrták a hegyet a folyóval?!

De ennél újabb jelei is mutatkoztak a *brit béke* áldásának Malakand egykor véráztatta magaslatain. (2. kép.) A meredek hegyoldalban bungalow-k épültek és a tornyok és erődök biztosította területen megsokasodtak a fenyő- és cédrusligetek.

A politikai megbízott új háza a hágó felett, közel a hegy taréjához, olyan kényelemmel épült, akárcsak egy mai napi, szőnyegekkel, virágokkal ékes angol otthon. A ház legkedvesebb ékessége volt Metcalfe-ék két gyönyörű gyermeke.

Nagy változás mutatkozott azóta, hogy Sir Harold Deane-nel első ízben szállottam meg Malakandon, a nagy szváti felkelést követő télen, és később, amikor Lady Deane volt Malakand úrnője. Nagyon is rövidnek tetszett az idő, amit e vendégszerető hajlékban tölthettem; ezt is jórészt fölemésztette az előkészületek sok tennivalója. Egyik fényképező gépem útközben megrongálódott egy baleset következtében. Belebotlottam valami összekúszált drótba, elestem s a gép is velem zuhant. Sikerült megjavítanom. Az európai posta érkezése is sok dolgot adott. A nappal rövidnek bizonyult, a fél éjszakát átvirrasztottam íróasztalom mellett. De bármennyi gondom, bajom volt is, soha nem felejtettem el a viruló Szvát völgyére és a messze északkeleten emelkedő hófedte hegyekre nyíló felséges kilátást.

*

Tizedikén reggel, pontosan eredeti tervem szerint, elindultam utamra. Szvát uralkodója, a *Miángul*, meghívta volt Metcalfe-ot «fővárosába», Szaidu-ba, egynapos vadászatra. A fejedelem automobilján robogtunk lefelé a völgybe, onnan tovább Thána-ba. Thána a legnagyobb falu Szvátnak abban a keskeny övében, amely a csitráli hadjárat óta brit ellenőrzés alá került («protected territory»). 1895-ben történt ez. A hódítás nyomában hamarosan kiépült a pompás hadi út le a Szvát-folyó hídjához. Harminc esztendeje többször is el-ellátogattam az Alsó-Szvátban levő romokhoz. Ilyenkor nem is egyszer a Csakdara-erődben háltunk meg, a folyóparton, mintegy öt kilométerre Thána falun innen.

A változás azóta nagyon is szembeszökő. Igaz, most is fegyveresen jártak az emberek, akikkel itt-ott találkoztunk az azóta szép fákkal szegélyezett úton. De most már nem volt szükség a szváti katonák testőrségére, hogy megvédjék a «száhib»-okat. Thánába érkezve, kedvemre választhattam ki tanyahelyemet a szabad ég alatt, nem messze a falutól. Az odavaló *khán*-ok, mi tagadás, éjjelre őrséget állítottak mellénk.

A *Miángul* fővárosán, Szaidu-n túl még jó harminc kilométerre folytatódik a kövezetlen út. Ezt már a fejedelem építtette. Szvát fejedelmének a védelme alatt készültem most behatolni az európaiak elől még mindezidáig teljességgel elzárt országba. Negyvennyolc órával később Metcalfe találkozott velem megint, lefelé vivő útjában. Meg volt elégedve zsákmányával és a Miángul hozzám való barátságos érzületével. A politikai ügyvivő figyelme, gondoskodása és érdeklődése valóban hálára kötelezett.

Kis sátramban békés nyugalmat és szabadságot élveztem. Ez a sátor volt harmadféléven át igazi otthonom Kasmírban, kedvelt magashegységi tanyámon. Kellemes volt az érzés, hogy végre, végre, ha minden símán halad, ahogy óhajtom és remélem, nem kell majd úgy vágtatnom, s kérlelhetetlenül latolgatnom az időt, mint valamennyi korábbi expedíciómon. De az első napok még lázas tevékenységben teltek.

Elhatároztam volt, hogy Thánában megállok két éjszakára, hogy fölkeressek bizonyos romhelyeket, délre onnan, a völgyben és a hegyek között. A megérkezésemet követő napon kiderült, mennyi fáradalmas loholásba s mennyi hegymászásba kerülne, ha minden érdekes buddhista korbeli emléket sorra vennénk érdeme szerint Szvátnak ebben a részében.

Az egykor sűrű népességű Szvát ma is termékeny föld. A tágas völgyben mindenütt tömérdek buddhista szentélynek és vallásos épületnek kellett lennie a Krisztus születése előtti és utáni századokban. Így értjük meg, miért ejtették útba Szvátot a régi kínai zarándokok, a Hindukustól India szent helyei felé haladtukban. Szvátról szóló úti jelentéseik élénk színben ecsetelik az országot. Semmi kétség, hogy ezeket a kínai zarándokokat és más kegyes vándorokat Szvát anyagi javakban való bősége is vonzotta. Megbecsülték és méltányolták sok és sokféle termékét, mérsékelt éghajlatát és a táj szépségét.

Jellemzően tükröződik ez az ország nevének népi etimológiai alakulásában. Az ország ősi neve, Uddijana, ebben az alakban ment át a szanszkritba: *Udjána*. Ez a szó *kertet* jelent. Így nevezi Szvátot Hszüan-cang, a leghíresebb régi kínai zarándok. Ezeknek a zarándokoknak úti jelentéseiről írtam *Serindia* című könyvem bevezető fejezetében. Itt nincs reá tér, hogy részletesen ismertessem őket. De, mert úgyszólván teljességgel az ő jelentéseikre vagyunk utalva a régi Szvátról való ismereteinkben, a mohamedán hódítást megelőző ezer esztendőről, s mert emlékük állandóan elkísért vándorútjaimon, úgy érzem, velük kell kezdenem elbeszélésemet, be kell mutatnom nehány szóban érdemes személyüket.

A legrégibb közülök, akiről tudunk, Fa-hszien. Sok küzdelem és nehézség árán átszelte a Tárím-medence sivatagait és a Pámírok «hóhegyeit», majd pedig 403-ban a Hindukus hegyláncról alászállva megérkezett Vu-cs'ang-ba, vagyis Szvátba. Darélból az Indusnak azokon a rettentő szurdokain történtetett keresztül, amelyeket európai ember szeme nem látott még akkor. «Nehéz, meredélyes és vesze-

delmes út» — írja róla. Létrákon kapaszkodott föl a folyó fölé háromezer méter magasságba fölmeredő sziklafalakon. Hétszáz ilyen létráról emlékezik meg följegyzésében.

Szvátban — mint írja — «rendkívül virágzik Buddha vallása». Ötszáz kolostor vagy *szangháráma* volt az országban. Vándorló kolduló barátok sorra járták a kolostorokat. Három napot tölthettek egy-egy helyütt, akkor tovább küldték őket, segítsenek magukon.

Fa-hszien névszerint is megnevez néhányat a szent helyek közül. Kettőt én is útba ejtettem közülök. Ezekről alább szólani fogok.

Fennmaradt egy Szung Jün nevű zarándok jelentése is. Szung Jün ugyancsak átkelt a Pámírokon és úgy jutott el az Oxus mellé, 519-ben. Bölcsen elkerülte — részben — az Indus mentén vivő rettegett útvonalat, ahol «az ürben kifeszített vasláncok hídjain vezetett az út». Káfirisztánon keresztül jutott el Szvátba.

Szung Jün egész telet és tavaszt töltött Szvátban. Kimerítő, lelkes leírást hagyott hátra az országról. A buddha vallást ő is virágzónak írja le. A király szigoruan alkalmazkodott Buddha törvényéhez. Az éghajlatot mérsékeltnek írja le, az ország földje termékeny, a nép bőségben él. Éjnek idején a szentélyek harangjainak zúgása betöltötte az egész országot. Télen-nyáron illatoztak a szebbnél-szebb virágok. Eszembe juttatta ez a leírás korábbi kirándulásaimat Alsó-Szvátban, tél derekán, emlékembe idézte, mennyire gyönyörködtem a virágzó narciszban s más, korán nyíló virágokban. Magasabban fent a völgyekben most a kora tavasz friss üdesége fogadott, üde bája megérttette velem a zarándok leírásának igazságát.

Szung Jün egész sereg olyan helyről emlékezik meg a tulajdonképpeni Szvátban és Bunérban, amelyeket szent hellyé avat a hozzá fűződő monda, hogy Buddha járt arra valamikor. De elbeszélése további folyamán bizonyos bonyodalom mutatkozik s így nehéz lett volna pontosan meghatározni a helyeket, ha nem maradt volna fenn Hszüancang, a legnagyobb kínai zarándok-utazó leírása: *Följegyzések a nyugati vidékekről.*

Amikor a híres zarándok Kr. u. 630 körül Kábul felől jövet megérkezett Szvátba, azt tapasztalta, hogy a buddhista vallás már nem oly virágzó itt, mint egykoron. Szvátban, csakúgy mint a Pesávar-völgyben, az ősi Gandhárában, szomorú pusztulás nyomait hagyta hátra a fehér hunok beözönlése. Körülbelül egy évszázaddal előbb zajlott le ez a hódító hadjárat. Hszüan-cang egészen helyesen írja le Szvát változatos tájait, kedvező éghajlatát, az erdők, virágok és gyümölcsfák gazdagságát. Szvát népéről azt írja, hogy lágy és kislelkű, természettől hajlamos az álnokságra, és járatos a mágikus mesterkedésben. A buddhizmus volt még az uralkodó vallási kultusz. Az ezernégyszáz kolostornak azonban — mert úgy mondták, ennyi volt egykor a Szu-p'o-szu-tu vagyis Szvát-folyó partjain — nagyobb része romokban hevert. Valamikor 18,000-re becsülték a kolostorokban élő szerzetesek számát. Ez a szám erősen megfogyatkozott ekkorára.

A szerzetesekről jellemzően jegyzi meg: «Sokat olvasgatják vallási szövegeiket, de képtelenek behatolni értelmükbe, e helyett inkább az ördöngős szertartások tudományát művelik».

Régebben egész Közép-Ázsián és Észak-India nagy részén végtől végig «kínai pártfogó szentem» nyomaiban jártam és elégszer meggyőződtem róla, hogy topográfiai adatai általában mennyire pontosak. Szvátban is és Bunérban is remélhettem tehát, hogy legmegbízhatóbb vezetőnk lesz a buddhista kultusz egykori szent helyeire.

A legkésőbbi kínai utazó, akiről tudunk, Vu-k'ung volt. Hszüan-cangnak ez a jámbor utóda 752-ben ért Szvát földjére. A kínai császári udvar küldte volt követségbe a Kabúl-völgy török fejedelméhez, aki akkor Pesávar és Szvát fölött is uralkodott. Ebben az időtájban fenyegette már Kínát az a veszedelem, hogy az arabok és tibetiek megrendítik hatalmát Közép-Ázsiában. Vu-k'ung megbetegedett Gandhárában, később buddhista szerzetes lett belőle, sorra zarándokolt minden szent helyet Kasmírtól Bihárig, s aztán Szvát főhelyén megtelepedett egy kolostorban.

Hosszú ideig élt ez országban és ezalatt, úgy beszélik, «minden szent emléket fölkeresett».

De túlságosan is szűkszavú jelentése nem sokkal mond többet annál, hogy «a között, amit ő látott s amit Hszüancang följegyzése beszél el, nincsen a legcsekélyebb eltérés sem».

Vu-k'ung szerény szűkszavúsága annál is inkább sajnálatos, mert visszatérő útjáról Szvátból Kínába, rendkívül érdekes történetet írhatott volna. Sok nehézség és veszedelem közepette tette meg ezt az útját 783-tól 790-ig, abban az időben, amikor Kína középázsiai hatalmának legvégső városai is meghódoltak a turkok és tibetiek ostromló hadainak.

HARMADIK FEJEZET.

Buddhista romoknál.

A messze korban, messze távolból idevetődött zarándokok kevéske följegyzéséről beszámolván, most már áttérhetek a magam történetére. Hadd beszéljem el első napjaimat, amelyeket a kínai zarándokok korabeli buddhista Szvát néma romemlékei között töltöttem.

Március 11-én nagy utat tettem fölfelé, délnek, a tágas völgyben, amely a Csarát és Móra hágók felé vezet. Mind a két hágó a vízválasztó láncon visz keresztül a Juszufzai-lapály felé. A hágókon buddhista időből eredő, ősi lovagló-út maradványai ismerhetők fel.

Elsőnek a Móra-hágó lábánál levő Nal-t kerestem fel. Ott, egy kis falu felett, 1897-ben Deane ezredes megbízásából végzett ásatások finom görög-buddhista domborműveket vetettek napfényre. Odavaló pathánok ásták ki ezeket az ott levő szép sztúpákból (emléktornyokból), megfelelő felügyelet és útmutatás nélkül. De végül szerencsésen eljutottak az emlékek a calcuttai múzeumba.

Sok sajnálatos kárt és veszteséget okoztak már előbb és azóta, a törzsi területen és egyebütt a pesávari határszél mentén, a «felelőtlen» ásatások. E vidék valamennyi buddhista szentélyét a hellén szobrászművészet alkotásai ékesítették valamikor. (5. kép.) Ezeknek a maradványait kutatták az ásatások. Rengeteg pusztítást vittek véghez rendesen az ilyen ásatások s a zsákmány nagy részét végtére is műkedvelő gyüjtők vásárolták meg s így szétszóródott vagy elpusztult. Szomorú ezt még el is beszélni.

A Nal mellett elterülő romhelyen súlyos jelei láthatók ennek a pusztító zsákmányolásnak. (4. kép.) A szétszórt

romok között a felszínen apró dombormű-töredékeket szedhet össze az ember. Maga a hely pompás példáját nyujtja annak, hogy milyen gonddal és hozzáértéssel választották meg kolostoraik helyét azok a régi buddhista szerzetesek. Nagyszerű kilátás nyílt onnan lefelé a termékeny völgyön át Thánára. Köröskörül festői sziklás hegyvonulatok, fentebb fenyő- és cédrus-ligetek. Bájos kép a fakadó tavasz virulásában. Még akik nem is a Nirvánában keresik a jövő boldogságát, nagy gyönyörűséget találhatnak benne.

Meredek sziklás lejtőkön kapaszkodtunk föl Káfir-kót romjaihoz, a «Pogányok várkastélyá»-hoz. A keskeny terraszokon és a bércek zugaiban régi barátszállások falaira bukkantunk. A Pogányok várkastélya egyike volt azoknak az ősi falvaknak, amelyeket nyilván biztonság kedvéért építettek nehezen megmászható sziklahátakra és hegytetőkre. Sok ilyen régi maradvány van errefelé. A durva, de gondosan egybeillesztett kőlapokat ott a helyszínén találták ugyan, de még így is rengeteg munkába kerülhetett a terraszok egybehordása s a szállások tömör kőfalainak építése, ha figyelembe vesszük a helyi viszonyokat. Hogy miképpen tettek szert elegendő vízre az ilyen helyeken, valóságos rejtély. A rejtély megfejtése alighanem a «kiszáradás»-ban (desiccatio) keresendő.

Ugyanezen a napon indultunk el térképező utunkra Doszillo-szárból, az innen keletre emelkedő hegygerinc egyik magas pontjáról (1400 m). Onnan nyílt az első közeli kilátás a Miángul uralma alatt álló Szvát-völgy legközelebbi részébe. Hegynek fel, hegyről le kapaszkodtunk a vízválasztó láncon, amelyen túl Bunér kezdődik. Így értük el a Móra-hágót, a sziklás taraj szűk bevágódását. Küzdelmes fáradságba került ez a kapaszkodás, de igen tanulságos volt. Megkönnyebbüléssel tapasztaltam, hogy két pathán segítőtársam, Tórabáz khán (akit az indiai topográfiai hivatal, a Survey of India adott mellém) és Abdul Ghafúr, az árkászkatona, kemény fából faragott legények. Pompásan megfeleltek feladatuknak, jóllehet új emberek voltak szolgálatomban.

Tizenkettedikén, fenyegetően felleges időben, el-eleredő

szitáló esőben hagytam el Thána melletti táboromat, hogy belépjek a Miángul birodalmába. Az alacsony sziklás hegysarkantyú alatt szekérút vezet. Fenn, a hegy terraszos lejtőjén vannak Thána sűrűn sorakozó házai. Megfigyeltem, mennyit nőtt a helyi kereskedelemnek ez a kis székhelye, amióta Alsó-Szvát végleg brit protektorátus alá került. Az út mentén a nagy *szeráj*-ok és boltok hosszu sora (a boltosok mind hinduk); fenn a magasban a hely két fő khánjának tekintélyes házai. Érdekes volt megfigyelni, hogy ezeken a szélesen elterpeszkedő, árkádos fa-verandáju rezidenciákon nem volt védőtorony. Pedig ezek nélkül ilyen rangbeli és ilyen gazdag emberek, a helyi politikai pártok elismert vezérei, nem tekintették volna biztosítottnak magukat. Ezeken a házakon és az újkeletűeken nyoma sem volt olyasfajta, gondosan kidolgozott, ízléses fafaragásnak, amilyet Felső-Szvátban látunk a főnökök régi, ezeknél jóval kezdetlegesebben épült lakóházain. Úgy látszik, a békés civilizációnak ára van: a művészi díszítmény a fizetség érte.

Haibat-grám falunál, néhány kilométerrel feljebb a fővölgyben, letértem az útról, déli irányban, hogy megnézzem és kikutassam a meglehetős jókarban maradt tópdarai sztúpa (buddhista emléktorony) romjait. (6. kép.) Ez a Tóp-dara egy kis félreeső völgytorok.

Ez a sztúpa is, mint a többi ilyenféle szilárd kőépítmény a környékben, Buddha valamiféle ereklyéjét rejti, a hiedelem szerint, belsejében. Ezeket a tornyokat roppant szilárdan építették, hogy a tömör dóm és a hatalmas alépítmény megvédje Buddha csontjait vagy egyéb ereklyéit. Hiábavaló buzgóság. Sorsát ez a sztúpa sem kerülhette el. Mint csaknem valamennyit az indiai határ mentén, ezt is kifosztották. Valószínű, hogy igen régen történt már ez a fosztogatás. Kapzsi kezek áttörték a sztúpa északkeleti oldalát, alagutat fúrtak egyenesen le a torony közepébe, hogy megkaparintsák a fogadalmi ajándékul ott netán elhelyezett értékes, apró fémtárgyakat, drágaköveket, máseffélét.

Máskülönben aránylag kevéssé rongálódott meg az építmény, amint ez a képen is látható. Messze volt s félre-

esett a lakott helyektől. Talán ez mentette meg, hogy el ne hordják a követ építkezésre.

Fölmértem az épületet. Alapja, legalól, körülbelül 16 méter hosszú, 14 méter széles. Fölötte emelkedik a két csökkenő méretű, hengeralakú alap és azon nyugszik maga a kupola. Ennek a magassága felül van hat méteren. Átmérője 8 $^1/_4$ méter. Helyenkint megmaradtak még a hármas alapot hagyományosan díszítő üres, négyszögű oszlopok, de nagyobbrészt leomlottak már apró köveik s csak formáik maradtak felismerhetők a nagy kőlapok tömör építményében, amelyekből a sztúpa homlokfala épült.

A négyszögalakú alap délkeleti oldalán kinyomozható volt az alap tetejére fölvivő lépcső maradványa. Kevéssel odább megtaláltuk egy szerzetes-lakás sűrű növények közé rejtett omladékait. A négyszögű épület hossza-széle 30 méter volt.

Egy nyitott udvar négy oldalán négy kis kupolás helyiséget fedeztünk fel. Ezek lakószobák lehettek. A romok minden oldalán árkok húzódtak. Ezeknek a lejtőit törmelék borítja. Alighanem ez a törmelék rejti magában az ilyenfajta helyeken oly gyakorta található, apró sztúpák tökéletesen elpusztult maradványait.

A meredek hegyoldalon, délre a sztúpától, s mintegy hatvan méterrel magasabban, tömör, négyszögű torony emelkedik. Ez lehetett az itt lakó szerzetesek menedéke veszedelem esetén. A sztúpa lábánál elvonuló keskeny meder most száraz, hacsak eső nem zúdul le beléje a mögötte emelkedő hegyoldalról. De félkilométerrel feljebb, a szurdokban van egy állandó forrás. Annak a vizét ihatták a kis kolostor lakói.

Fenyegetően gomolyogtak a felhők fejünk fölött, amikor elindultunk visszafelé, északkeletnek, hogy visszatérjünk az elhagyott útra. Elszórt romok mellett haladtunk el, vagy másfél kilométernyi darabon. Apróbb különálló hegynyúlványok tetején voltak ezek a tömör építmények. Építésmódjuk arra vallott, hogy a buddhista időből valók, mint annyi más hasonló típusú lakóház, amilyeneket egyebütt látunk Alsó-Szvátban. Könnyen védhető lejtők fölött

emelkednek, nyilvánvaló, hogy a biztonság volt a vezető gondolat az épület helyének megválasztásában. Nem volt időm akkor, hogy közelebbről szemügyre vegyem őket. Tudtam jól, hogy további utamon hasonló ősi lakóházak romjai várnak rám.

Dzsalála falu mellett elértük megint a Szvát völgyébe fölvivő ősrégi főútvonalat. A falun túl csakhamar felbukkant a landakai hegynyúlvány. Meredek sziklás lejtője a Szvát-folyó balpartja közelébe ereszkedik le. Természetes határa és védőbástyája Bar-Szvát-nak, vagyis Felső-Szvátnak. Tavaszkor és nyár idején, ha megárad a folyó, a hegy lába járhatatlan. Amiként a nagy pathán lázadás idején, 1897-ben, bizonyára régebben is gyakran megszállották ezt a hegyet a védő seregek a betöréssel fenyegető ellenség ellen.

Ahogy fölfelé kaptattam lóháton a kövezetlen úton, — nemrégiben építették meg ezt az utat a Landakai-hegynyúlvány végén keresztül, hogy kedveskedjenek vele a Miángulnak — arra gondoltam, mennyi küzdelemmel kapaszkodhattak fel ezekre a meredek sziklákra Nagy Sándor macedónjai.

Túljutva a hegyen, az út egyenesen nekivág a széles folyami síknak, Szvát leggazdagabb és legnépesebb tájai felé.

NEGYEDIK FEJEZET.

Egy régi barátom fogad.

Szitáló esőben érkeztünk meg Kótah-ba, a Miángul országának első falujába. A jókora helységet rizsföldek veszik körül. Középkoriasan festő kis erőd mellett, kívül a falun ütöttem fel tanyámat. Az erőd, mint a többi is a főút mentén a völgyben, újkeletű. Ezek a védőművek mutatják, hogy az uralkodó még nem bízik egészen alattvalóinak ragaszkodásában.

Nagyon jólesett, amikor a határon Sáh 'Álam fogadott a «Bádsáh» nevében, Rádzsa Pakhtún Válí unokaöccse, régi meghitt útitársam — vezetőm és segítőtársam — Darél és Tangír területén. (7. kép.) Örömmel emlékeztem vissza, milyen pompásan gondoskodott a khusvakt nemzetségnek ez a rokonszenves, eleveneszű, fürge sarjadéka kényelmemről és biztonságomról, amikor 1913-ban, harmadik belsőázsiai utam elején az Industól északra vonuló alpi völgyekben jártam azon a vidéken, amelyen nagybátyja, Rádzsa Pakhtún Válí új királyságot teremtett magának. Európai ember lába nem taposta még a Hindu-kusnak azokat a völgyeit.

Más helyütt elbeszéltem volt már, mennyi szívós elszánt harc árán és az olasz renaissance korára emlékeztető fortélyossággal küzdötte fel magát ez a tehetséges főnök csitráli menekültből a dard fajú forrongó kis köztársaság teljhatalmú urává. Sáh 'Álam-ot, a jószívű és jónevelésű ifjút, bár még alig hogy kinőtt a suhanc-korból, nagybátyja megtette volt *vazír*nak (ez a szó vezért jelent).

Négy évvel akkori látogatásom után a fiatal birodalom hirtelen lehanyatlott. Ugyanolyan eszközökkel vetettek vé-

get neki, mint amilyenek megteremtették. Rádzsa Pakhtún Válí-t összeesküvő alattvalói orvul meggyilkolták Tangírban. Ugyanaznap a Rádzsa főszékhelyét, a dzsalkóti kastélyt kifosztották és fölgyujtották az összeesküvők. Sáh 'Álam kénytelen volt elmenekülni nagybátyja feleségeivel és gyermekeivel a hegyeken túlra, a Kandia völgyébe.

A meggyilkolt uralkodó fiatal fiai két merész kísérletet tettek azóta, hogy elismertessék az örökségképpen rájuk szállott hatalmat Tangír és Darél fölött. Mind a két kísérlet kudarcot vallott, mert nem tudták megfelelően ellátni törzsi seregeiket. Sáh 'Álam a két fiúval a Miángulnál keresett oltalmat. Annak a hatalma még hozzásegíthette őket családi vagyonukhoz.

Örömmel láttam, hogy ifjú barátom teljes frisseségben megőrizte szellemi és testi éberségét, s mint annak idején, most is mindenben kitűnő segítőtársnak bizonyult. Minden okom megvolt rá, hogy hálát érezzek a Bádsáh iránt, hogy Sáh 'Álam-ot mellém rendelte. Annak is örültem, hogy jelenlegi úgyszólván függő helyzetében is megőrizte tekintélyét a szvátí-k között. Sáhzádának (herceg) vagy Rádzsának nevezték. Nyilvánvaló volt, hogy mint kemény fából faragott, igazi khusvakt, nem vette túlságosan szívére sorsának forgandóságát.

Kóborló utaimban hosszan el-el beszélgettünk a rákövetkező napokban, miközben sorra jártam a rombadőlt *gumbat*-okat, vagyis sztúpákat és más ősi emlékeket. A két első nap heves eső volt, de ez nem tartott vissza. Érdekes méréseket tettem ezalatt is.

A Kótah «új kastélyá»-ba, Navékalába való megérkezésünket követő éjjel csaknem állandóan szakadt az eső. Tanyánkat elöntötte a víz. Sajnálkozva gondoltam a fegyveres őrszemekre, akiket a Bádsáh rendelt ki sátraink védelmére. Később is, minden tanyahelyünkön őrszemek állták körül sátrainkat.

Őrszemeink segítettek magukon valahogy: függőágyakat feszítettek ki, azokban kucorogtak «őrállásuk» idején.

A geometert és Naik-ot elküldtem, keressenek védel-

12. Buddhista szentély romja Gumbatban, a Kandag völgyében.
(Jobbról a bejárat.)

13. Buddhista sztúpa és szentély romja Gumbatúnában.
A távolban rizsföldek és a Szvát folyó ágai.

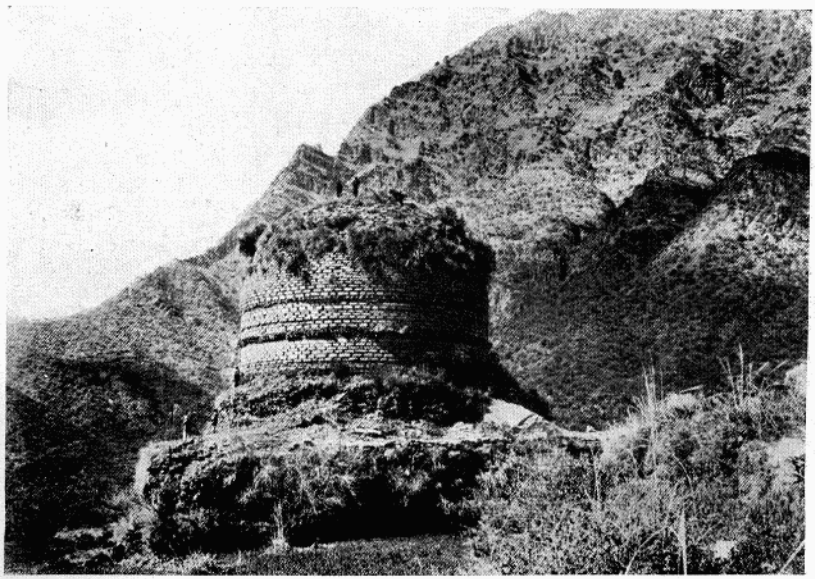

14. Buddhista sztúpa romja az Amlúk-dara völgyben.
A talapzaton és a tetőn emberek állanak.

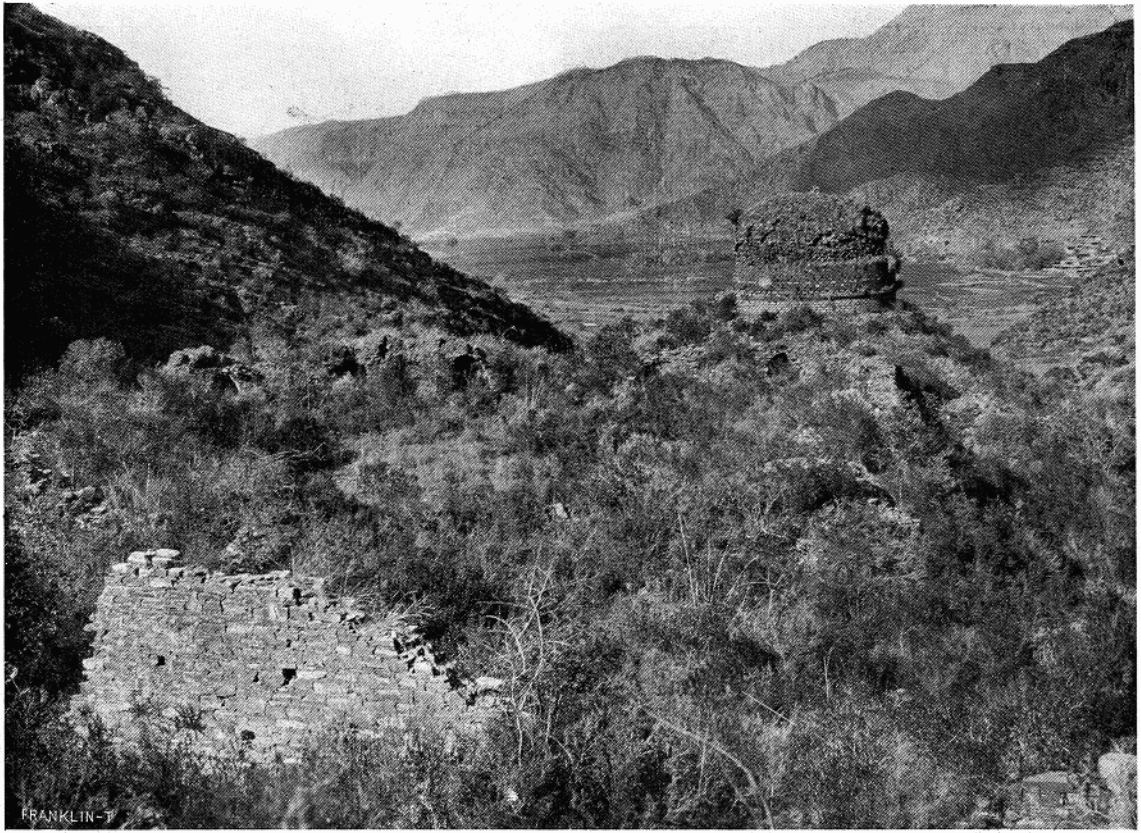

15. Buddhista sztúpa és kolostor romja Tókar-darában, délről.

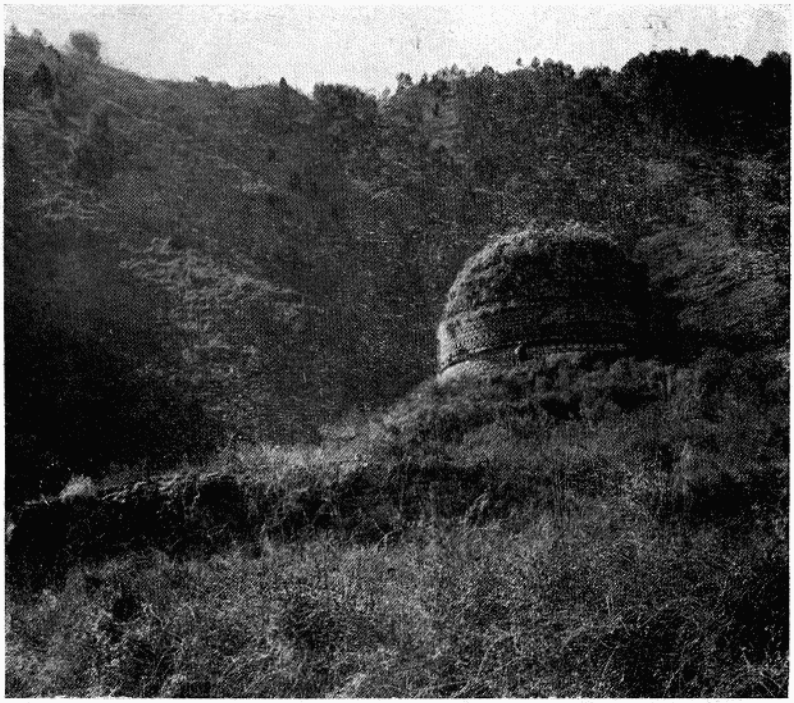

16. Tókar-dara völgyszorosa és a sztúpa-rom.

17. Víz-duzzasztó falai a tókar-darai buddhista szentély romja alatt.

met az eső elől az erődben, bármilyen sötét és barátságtalan volt is az az épület. Másnap délelőtt is ömlött még az eső. Egyebet se igen tehettünk, mint küzködtünk vele, hogyan vezessük el a vizet átázott sátraink mellől. Később mégis fölkerekedtem. Borongós volt az ég, időnkint heves zivatar tört ki. Elindultam a «régi házakhoz» *(mánrai)*.

A Landakai-hegynyúlvány keleti lejtőjéről a széles völgybe alászálló, egymást követő alacsony hegyhátak tetején vannak ezek a romok.

Valamennyi hegyháton találtunk romokat, ősrégi lakóházak romjait. Egyik a másik fölött, a keskeny hegygerinc mentén vonuló apró terraszokon. (3. kép.) Építésmódjukra jellemzők a vakolatlan, de gondosan egymásra fektetett kőlapokból épült vastag falak. Kétségtelen, hogy a buddhista időkből erednek, mint sok más hasonló építmény, amelyeket a Malakand-erőd közelében vizsgáltam meg, és a Pesávar termékeny síkjából megannyi szigetként kiemelkedő festői hegyek lejtőin, az egykori Gandhárában.

Ezek a lakóházak majd mind távol álltak egymástól, hat-hét szoba volt egyben-egyben, mellettük, hozzáragasztva egy négyszögletes, börtönszerű torony. A torony háromnégy méter magasságig tömör építmény. Nyilván falétrán vagy más valami — támadás esetén könnyen felvonható — hágcsón jártak be rajta.

Ez a berendezés meg a lakóhelyiségeket és kis külső udvarokat körülfogó falak tömörsége mutatja, hogy építői elsősorban a védelemre és biztonságra gondoltak. Erre vallottak az ablaknyílások is, már ahol ezek ki voltak nyomozhatók. Kívül igen keskenyek voltak, lőrés szélességűek, belül kitágulók, hogy amennyire ezt a biztonság engedi, mégis elég világosságot bocsássanak be a szobába. A keskeny ajtónyílásokat súlyos keresztrudakkal reteszelték el. Megtaláltam a falakban a négyszögletes lyukakat, amelyekbe az elzáró rudakat illesztették.

A helyiségek belsejét rengeteg törmelék borította. Ittott mégis ki lehetett nyomozni közte a csinosan kifalazott, földalatti gabonavermeket.

Semmi kétség, hogy ezek a védhető épületek itt és

egyebütt arra szolgáltak, hogy biztonságot nyujtsanak a bennlakóknak, ha veszély fenyegetett, akár külső, akár belső ellenség. Ezeknek a nehezen hozzáférhető, a művelhető sík földektől távoleső és ilyennyire tömör és szilárd lakóházaknak az építése hasonlíthatatlanul nagyobb munkába került, mint azoknak a törmelékekből és sárból rakott házaknak az építése, amilyenekben Szvát mai pathánjai laknak, a jómódúak is. Nyilvánvaló tehát, hogy azokat a házakat csak főnökök építhették és más vagyonos emberek. Aligha tévedünk, ha arra következtetünk, hogy a buddhista időkben gyakoribb volt a bizonytalan, zavaros helyzet, mindamellett, hogy akkoriban Szvátban általános volt a vallásos jámborság. Tanuskodik erről a temérdek rombadőlt szentély és kínai zarándokaink jelentései.

Másfelől azonban merő tévedés lenne arra következtetni, hogy ezek a védőtornyok különösen harcias jellemű népre vallanak, olyasféle népre, amilyenek manapság élnek az északnyugati határszél bizonyos részein, mondjuk az afrídík vagy vazírok között. E téves felfogástól megóv, ha emlékezetembe idézem a tulajdonképpi Kína legnyugatibb tájait. Ott, Kan-szuban, a magam szemével láttam, hogy nemcsak minden falu, de minden egyes félreeső majorság vagy házcsoport vastag, magas döngölt fallal van körülvéve. De azok, akik ilyen tekintélyesen festő védőművek mögé sáncolták el magukat, békés kínaiak voltak és alig van rá példa, hogy ezek a félelmetes falak valaha is csakugyan megvédték volna őket a legutóbbi nagy tungan lázadás pusztító bandáitól.

Meglepőbb jelenség volt, hogy milyen kevés edénytörmelék van ezek között a romokban heverő szváti épületek között. Annak jele-e ez, hogy ezek a védelmi művek csak alkalmi menedékül szolgáltak s hogy gazdáik rendes körülmények között szívesebben laktak az alább fekvő helyeken, közelebb a vízhez és földjeikhez? Végleges választ erre a kérdésre csak a rendszeres ásatások adhattak, és pedig nem is egy, hanem több ilyen romhely kikutatása.

Éjszaka megint hatalmas zivatar kerekedett. Reggelre kitisztult kissé, elindultam fölfelé a völgyben. Az «országút»

olyan volt, mint valami széles sárfolyó. Csak úgy dagasztottuk a híg latyakot. De azért az az öt kilométer, amit ilyen útban tettünk meg Guratai faluig, könnyebb volt, mint ami ezután következett, elárasztott rizsföldeken át, a falutól addig a pontig, ahol át kellett kelnük a Szvát-folyón, hogy megnézzünk egy romhelyet a folyó jobbpartján. Mint mindenütt a nagy völgy főszakaszán, a folyó itt is több ágra szakadozva ömlött tova. A főág mintegy százegyven méter széles lehetett és olyan mély volt, hogy lóháton még most, kora tavasszal sem lehetett átgázolni rajta.

Kecskebőr-tömlőn vitt át bennünket az izmoskarú, vén révész a folyó túlsó partjára. (9. kép.) De ez az ingatag dereglye öt embert bírt csak meg s a rohanó ár egy kilométernyire lesodorta minden átkeléskor. Így jóidőbe került, amíg egész csapatunk, a katonai kísérettel együtt átjutott a folyón és újra összeszedelőzködve folytathattuk utunkat, újabb ázott rizsföldeken át a kis Gumbatúna falucska felé.

Ez a név ezt jelenti: «a kupolák». És csakugyan: egész csoport rombadőlt sztúpa domborult ott, az északnak emelkedő hegynek a folyóra lenyúló két kis nyúlványa között.

A hegyoldalban megbúvó kis védett fészek — alatta a folyó jobbpartja mentén fölfelé vivő ösvény — kedvelt búcsújáró helye lehetett a jámbor zarándokoknak. A folyó hordaléklepte síkja felett, mesterségesen szélesített platón emelkedik egy erősen megrongálódott nagy sztúpa, olyasforma és akkora, mint a tóp-darai. (13. kép.)

Mellette magas, tömör, négyszögös talapzat látható. Szentély — *vihára* — állhatott rajta valamikor. A nagy sztúpa lába közelében két kisebb sztúpa omladékait nyomoztuk ki.

Mindezeket az építményeket megfurták már a kincskeresők, régideje, alighanem többször is. A nagy sztúpának négyszögletes talapzatába alagutat vájtak nyugat felől. A sztúpa tetejének hatalmas darabja leomlott. De az idő és az emberkéz minden pusztítása ellenére is a kupola és a henger egyes részein rajta volt még a kemény cement-

szerű vakolat. Valószínű, hogy minden ilyen vallásos célú emlékművet efféle vakolatréteggel borítottak be.

Az eső később bekergetett a mecsetbe. A mecset ősrégi falazott terrasza tizenöt méterre emelkedik a sztúpa alapsíkja fölé. Valamikor, semmi kétség, szerzetesi lakások voltak rajta, amint a környező területen is, amelyen most a kis falucska kunyhói vannak.

Egy szűk vízmosásban, nem messzire a mecsettől, szép forrás közelében volt egy kis kerek szentély. Ez szerencsére jobb állapotban maradt. Belső átmérője mintegy ötödfél méter. A magas tömör falai fölé boruló kupola meglehetős lapos. (8. kép.) A szentély belsejében buddhista istenségek sztukko-szobrai állhattak valamikor. Töredékeire alighanem rá lehetne még bukkanni a törmelék között.

Buddha látogatásának emlékét a kegyes hagyomány szívesen fűzi hozzá az ilyen festői helyekhez. Az ősi Uddijana-ban jártában itt is megfordult Buddha, mint annyi más neki szentelt helyen. A hagyománynak ebben a kialakulásában része lehetett a festői szakadékban megbúvó forrás közelségének, és a tágas völgyre nyíló szép kilátásnak.

Éppen ott álltam a forrás mellett, amikor végre kibújt a Nap és beragyogta a szép tájképet. A folyó széles, megáradt medrein túl délnyugatnak megkapó elszigeteltségben tornyosult a magasba Bír-kót szaggatott hegytömege. Ez a szembeszökő tájjelző csakhamar jó ismerősünkké vált. Engem a hegy történelmi jelentősége bilincselt le. Mögötte, messze-messze feltűnt az Ilam-hegy hófedte lejtője. 2800 méter magas ormáról Szvát és Bunér nagy részét át lehet tekinteni. A pompás kupola-alakú hegycsúcs felhők közé rejtőzött. Huszonnyolc évvel előbb pillantottam meg először ezt a hegyet a bunéri oldalról. Tudtam róla, hogy népi mondák szövődnek hozzá mai nap is, akárcsak abban a régmult korban, amikor Hszüan-cang hallott és megemlékezett róla följegyzéseiben. Naiv vallásos kegyelete mindig örömét lelte a csodás mesékben és mohón kapott rajtuk.

Hódolattal üdvözöltem a hegyet a messze távolból és szilárdan eltökéltem, hogy én leszek az első európai, aki a hegy ormára teszem lábamat.

A folyó mentén fölfelé haladva kelet felé megpillantottam a Sankardár-sztúpa csillogó kupoláját, a buddhista vallási kultusz nevezetes emlékét. Évekkel előbb eljutott már hozzám a híre.

A kecskebőr-tömlőn átdereglyéztünk megint a balpartra, a messze elnyúló Bír-kót-hegy lábához. A hegy meredélyes szirtjei a folyó egyik mély csatornájának a partjára szakadnak alá. Fárasztó gyalogösvényen vándoroltunk tovább a sziklás hegyoldal mentén. Nyirkos réti tájra jutottunk. Egy élénk csermely szakad bele ezen a helyen a folyóba. Aztán elhaladtunk a nagy Bír-kót falu mellett. Túl rajta ott állott már sátram közel ahhoz a helyhez, ahol a Miángul már megkezdte volt egy *tahszíl* építését: erődöt, börtönt, iskolát építtet, uralmának biztosítására. Oda küldte elém *szipáh-szálár*-ját vagyis fővezérét, Ahmad 'Alí khánt, azzal a paranccsal, hogy várjon rám. Harminc jól felszerelt testőrével kellett hogy gondoskodjék rólam ettőlfogva, amerre csak járok. Ez az élénk és éleseszű katona igen kellemes és készséges segítőtársnak bizonyult.

Karcsu testén nem egy sebhely tanuskodott róla, mily keményen harcolt a Miángul érdekében. Most, hogy a külső támadások megszűntek, főfeladata az volt, hogy keresztülkasul bejárja urának birodalmát, ellenőrizze a fontos helyeken emelt új erődöket, a helyőrségeket, és általában, hogy meggyőzze a népet, hogy az uralkodónak nemcsak esze és öröklött szellemi felsőbbsége van, hanem fegyveres ereje is, amely meg tudja védeni uralmát. Kívántam, bárcsak tartós lenne ez az uralom és a béke áldását terjesztené erre a máris növekvő jólétű, kedvező égaljú földre. Eljöhet az idő, amikor a Bádsáh országa, Szvát Kohisztán magas alpi völgyeivel együtt a határszél Kasmírja lesz és csodájára járnak természeti szépségeinek és kincseinek. Egyelőre elégedettséggel töltött el látnom, hogy Szvát szerencsésen kivergődött a torzsalkodó pártok forrongó zavaraiból és helyreállt az egyensúly az erőskezű «jóakaró zsarnok» uralma alatt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Bír-kót és a többi romok körülötte.

Bír-kót falu a szomszédos hegyről kapta a nevét. Kedves fekvésű hely, a hegy keleti végének a lábánál. Három tágas, termékeny völgy egyesül a közelében s hajlik le a folyóra. A völgyek a vízválasztó láncnak abból a részéből ereszkednek alá, amely Szvát és Bunér között emelkedik. A hegyláncot az Ilam-hegy koronázza. A hegyoldal magasabb régióját cédrus- és fenyőerdő, az alsóbb lejtőket cserje és fű borítja, legalább is így tavasz táján. Valóságos alpi képben gyönyörködtem tehát ezekben a napokban, romról-romra járva a völgyeket.

Abdul Latíf khán, a főkhánnak, Bír-kót urának a fia volt a vezetőm. Eszes, fürge fiatalember. Az ő kalauzolása megkönnyítette a romok felkutatását. Mr. Metcalfe ötlete volt, hogy ez az ifjú mintegy «összekötő tiszt»-ként hozzám csatlakozzék.

Abdul Latíf volt az első ifjú Felső-Szvátban, aki angol nevelésben részesült. A pesávari Islamia College-ban tanult s az *undergraduate* fokozatig vitte. Sikerrel tette le azt a vizsgát, amely képesítést nyujt a legalsófokú közigazgatási hivatali állásra a Határtartományban. Egyelőre csak pályázott erre a *Naib Tahszíldár*-ságra, nem volt üresedés s így még próbaszolgálatra sem nyilt még alkalma. Únta magát kevésbbé művelt honfitársai közt, túl a határon s ezért mohó örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy szolgálatára legyen a brit kormány megbízásából hazájában utazó száhibnak.

Szerencsére Rádzsa Sáh 'Álam, bár ő maga nem tudott angolul, — jóllehet vagy féltucat nyelvet beszél — jóindu-

lattal fogadta a «nyugati műveltségű» ifjút (az elsőt a Bádsáh alattvalói között) s így ez a két hűséges útitárs (36. kép) jól megfért egymással kíséretemben. Rajtuk keresztül, hogy úgy mondjam, «rajta tarthattam az újjamat», közvetlen megfigyelésből tanulmányozhattam a «bennszülöttek» eszejárását, gondolatvilágát és ismeretkörét.

Nem írhatom itt le részletesen valamennyi ősi emléket, amelyet négynapos lovagló utamban és vándorlásomban felkutattam Bír-kót környékén és fentebb azokban a festői völgyekben. Az sem szándékom, hogy pontos időrendben sorra elbeszéljem, mit találtam és vizsgáltam meg ezeken a romhelyeken. Rövid följegyzések is elegendőképpen megvilágítják, amit el akarok mondani Szvátnak erről az áldott vidékéről. Az egykor itt élt buddhisták vallási rajongásának és világi jólétének bőséges tanubizonyságaira bukkantam rá.

A három völgy közül a Kandag-völgy a legnyugatibb. Fölfelé haladva, Bír-kót közelében legelsőbb is két nagy rombadőlt sztúpára találtam. (10. kép.) Négyszögletes alapjuk hossza-széle húsz méter körül volt. Szembeszökő fekvésükből következtetve, könnyű volt elképzelni, milyen impozáns látványt nyujthattak valamikor. A kincskeresők egymást követő ásatásai erősen megrongálták a romokat. És nyilván tömérdek követ elhordtak belőlük, hosszú időn át, építőanyagnak. A rombolás művét betetőzte az, hogy újabban a szobrászati emlékekre is rávetették magukat a fosztogatók.

Nehány kilométerrel feljebb egy nagy szentély romjaira találtam. Kápolnák, szerzetesi lakások is voltak ott. A romhely neve: Kandzsarkóte («a táncos háza»). Fenyegető vörös homokkő-szirtek alatt különböző magasságban emelkednek ezek a romok, többszáz méter hosszú területen. Itt is szembeszökő volt a pusztító kezek munkája. *Bút*-okat, vagyis bálványokat kutattak a romok között, hogy az angol helyőrségekben eladogassák őket gyüjtőknek és kereskedőknek. Az ellentét e magányos komor hely és az alatta elterülő mosolygó zöld mezők között megragadó hatású az estében. Olyan ez a hely, mint egy kis Thébaisz.

Építészeti tekintetben igen érdekes a jellemző nevű

Gumbat, vagyis dóm (11., 12. kép) a hegyoldalban, forrás mellett, mintegy tíz kilométerre Bír-kóttól. Ez az épület szerencsére elég jó karban maradt. Középütt negyedfél méter széles és ugyanilyen hosszú négyszögletes cellára találtam; a körüskörül futó keskeny folyosón hordozták körül a szent szobrokat. Így követeli ezt a buddhista vallási kegyelet, mai napság is. A cella és a folyosó tömör falait apró ablakok törik át. A cellában valamikor óriási álló Buddha-szobor lehetett. Erre vall a kupola-boltozatú helyiség tizenöt méteres, rendkívüli magassága.

A cella belsejét jelentékeny magasságig hulladék töltötte meg. Egy gudzsar pásztor-család lakott benne, a szomszédos Bálo falucskából. A folyosóban pedig bivalyaik kaptak szállást.

A közeli terraszokon kinyomoztam nehány teljesen elpusztult kis sztúpa helyét. Apró szobrocskák széttöredezett darabjaira találtam itt. «Bálványok»-ra vadászó kincskeresők hajigálhatták el ezeket pusztító munkájuk közben.

Egy hosszúra nyúló napot egy nagy buddhista szentély romjainál töltöttem, magasan fenn a völgyben, Amlúk-dara falucska fölött. Mindig örömmel fogok emlékezni erre a napra. Bájos tavaszi pompájában virult a táj. Utamban feljutottam egészen a legendás szent hírű Ilam-hegy lábáig. Festői falu mellett vitt el az utam. Navagai a neve a szép forrás körül meghúzódó falunak. A rombadőlt falak és teraszok sokasága mutatja, hogy ez a forrás is középpontja lehetett valami ősi telepnek. Rézpénzek, rajtuk baktriai és indo-görög uralkodók és indo-szittya utódaik (közöttük a nagy Kusán-királyok) görög feliratával, kerültek itt kezembe. Az első ilyesfajta leleteket apró nikkel-pénzekkel jutalmaztam. Ettőlfogva embereim egyre-másra hozták az érdekes régi érmeket. A meredek hegyoldalban szedték össze őket, kőházak és tornyok maradványai közül. Igen becses útmutatást nyujtottak ezek a pénzek az ugyanilyen típusú és Szvátban mindenfelé nagy számmal található romok korának megállapításában.

Letértünk a Karákar-hágóhoz vivő jó «lovagló»-ösvényről (helyesebben inkább öszvér-útnak nevezhetnők). A Bád-

sáh sokat javított ezen az úton. 1898-ban jártam erre először, a bunéri hadjárat idejében, a felderítő sereggel. Befordultunk egy viruló oldalvölgybe. Az Ilam-hegy havasi régióiban fakadó, vígan csörgedező hegyi patak felvidította szemünket. Itt értettem meg, amit hajlandó elfelejteni az ember a határszélnek sokkal szárazabb részein, mily jótékony áldás a víz, még emberi beavatkozás — öntöző-művek — nélkül is. A mélyen bemetszett gyalogösvényt egyenetlen sövény szegélyezte, tele teljes pompájukban viruló, kankalinszerű virágokkal. A fák alacsonyan lenyúló ágain még nem ütköztek ki a levelek, de így is emlékezetembe idézték Devon mezei útjait. Kék harangvirágok és a tavasz más hirdetői hintettek viruló pompát a lépcsőzetes terraszokra. Egy helyütt szinte mintha imaszőnyeget terítettek volna egy ülő Buddhát ábrázoló nagy szobormű alá, amelyet egy elszigetelt sziklából faragtak ki. A pathán betörők fanatikus dühe — Szvátot csak a tizenötödik században foglalták el a juszufzai-törzsek — ahol érte megcsonkította a szent szobrot, már amennyire nagyobb fáradság nélkül elvégezhette a pusztítás művét. Még így megcsonkítottságában és minden kezdetlegességében is volt valami nemes méltóság ebben a vallásos szoborban, az alak tartásában s a fej szépségében.

Ahol a kis völgy ketté ágazik Amlúk-dara falucska fölött, kibontakoznak az Ilam-hegy fenyvesekkel borított meredek magaslatai, hólepte piramisának merész vonalai. A Szvát-hegy fölött föntebb emelkedő magas havasi lánc sokkal messzebb van, hogysem leronthatná az Ilam-hegy megragadó hatását. Bunérból és Szvát középső részéből egyaránt imponáló képet nyujt a hegy. Könnyű megérteni a környékben elszórtan élő hinduk vallásos hódolatát s a pathánok babonás legendáit. Ez a példa is megvilágítja azt a sok helyütt tapasztalt jelenséget, hogy a helyi kultusz túléli a hódításokat s a vallásokat.* Ki tudja, milyen

* Lásd *Stein* Aurél: Régi helyi kultusz nyomai mohammedán Belső-Ázsiában. (*Keleti tanulmányok.* Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása 1910., 244—253. lap.)

messze multban gyökerez az Ilam-hegy szentségéhez fűződő hiedelem.

S mintha csak a régész szemeit akarná megörvendeztetni, a nagyszerű háttér előtt ott ágaskodik egy hatalmas sztúpa (14. kép). Gondos, szilárd építmény s olyan tökéletes jó karban megmaradt, hogy párját nem láttam még eddigelé. A régi idők «kincskeresői» nem rongálták meg, mint az eddig látott többi sztúpákat. A modern «civilizációval» jelentkező «bálvány»-keresők — ezek a «*bút*»-szobrocskákra vadászó veszedelmes emberek — sem tették még rá a kezüket az emléktorony mögött terraszokon emelkedő apró sztúpák omladékaira.

A nagy emléktorony húsz méternél nagyobb átmérőjű pompás dómja s a ráboruló kupola teljességgel érintetlenül emeli fejét csaknem tizenöt méter magasságba. A szokásos hármas talapzattal együtt — a legalsó $34^1/_2$ méter széles és ugyanilyen hosszú — az egész építmény magassága megvan harminc méter.

Aligha tévedek, ha azt hiszem, hogy — nem szólva apró fogadalmi sztúpákról — ez a nagy sztúpa itt az Amlúk-dara völgyben, a legjobb állapotban fennmaradt vallásos emlék valamennyi ősi szentély közül, amelyet csak valaha emelt az indiai buddhista vallási kultusz a nagy vallásalapító képzelt ereklyéi fölé. Semmi nem hullt le róla, csak azok a nagy köralakú kőernyők (*«csattra»*), amelyek egykor a «*tí*»-hez tartoztak, a dóm felett. Négy közülök ott hever egyrakáson a talapzaton. A legnagyobbiknak az átmérője nagyobb négy méternél. Ezeknek a felemelése abba a nagy magasságba akkora feladat, hogy méltó lett volna akár a nagy egyiptomi építőmesterekhez.

A rézpénzek közül, amelyeket állítólag ezen a romhelyen találtak, egyik a nagy Kusán-dinasztia idejéből való, a másik a kabúli török sáhik korából. Az előbbi az emlék építésének valószínű időpontját határozza meg, utóbbi meg azt az időt, amikor megszűnt Buddha kultusza ezen a vidéken.

Ennek a nevezetes romhelynek a kikutatása természetesen időbe került. Amíg csak ott tanyáztam az emlék-

torony közelében, — amelynek a helyét oly pompásan választotta meg a kegyes alapító — az Ilam-hegy szaggatott magaslatai körül felhők foszlányai kavarogtak. Kevéssel az után, hogy elindultunk visszafelé, alább ereszkedtek a fellegek s alig jutottunk néhány kilométerre visszatérő utunkban, zivatar kerekedett. Dörgött, villámlott és bőrig áztatott az eső mindnyájunkat. Kíséretem, a Bádsáh féltucat fegyveres embere, csupa edzett ifjú legény, föl se vette a szakadó esőt. Vidor jó kedvvel szálltak szembe vele. A táborba érve a jó forró tea fölmelegített bennünket. Kísérőim csak a testükön szárogatták meg átázott ruháikat. Arcukon semmi jele nem volt annak, hogy bántaná őket az eső.

Bír-kótból fölkerestem egy másik nagy buddhista romot. Ez is éppoly festői helyen volt s talán még nagyobb a másiknál (15. kép). Nadzsigrám faluval szemben, erdős fennsíkon emelkedett ez a rom : Tókar-dara. Hozzáférhetőbb helyen lévén, nem csoda, hogy a pusztító kezek nagyobb kárt tettek benne. De bőséges kárpótlást nyujtott érte egy érdekes felfedezés. Közvetlen a nagy sztúpa alatt nagy kőtömbökből épített duzzasztógát tömör falaira találtam. (17. kép.) Nyilván arra szolgált ez, hogy gyüjtőmedencéje legyen egy kis forrás vizének. A szerzetesi lakásoknak látszó romok nagy kiterjedéséből ítélve, tekintélyes telep lehetett itt valamikor. A gyüjtőmedencét egykor tápláló forrás magasan fenn van a hegyoldalban. (16. kép.) Bizonyos ügyesen megszerkesztett vezetékek arra vallottak, hogy a medence egyúttal a nyári esőzések idején lezúduló víz meggyüjtésére is szolgált, hogy később legyen mivel öntözni az alant elterülő lépcsőzetes földeket. Rendszeres öntözőmű volt ez. Első ismert példája az ilyesfajta kettős célú, ősi mérnöki műnek az indiai határszélen.

A magasabban fenn emelkedő romok teljes kiásása hónapokig tartó munkába kerülne. Fák és cserjék tüskés bozótja sűrűn benőtte a terjedelmes romokat, közöttük egy kolostor hatalmas négyszögű épületének omladékait. Hozzávetőleges fölmérésével és fényképezésével is alig végezhettem egy nap alatt.

Egészen másfajta s az európai kutató érdeklődését sokkal inkább lebilincselő romok koronázzák a Bír-kót falu közelében a folyó balpartja fölött emelkedő szaggatott magaslatot. Ősrégi erőd romjai ezek. Teljesen elszigetelten mered föl a sziklás, meredélyes hegy csaknem kétszáz méter magasba a folyó síkja fölé. (9. kép.) *Bír-kót* a neve ennek a völgyből alantról és fentről messzire szembeszökő tájképi alakulatnak. Róla nevezték el a falut is, lenn a völgyben. A név jelentése: *Bír vára.*

Ezen a helyen sikerült első izben rátalálnom s a természetben azonosítanom azoknak a megerősített pontoknak egyikét, amelyek szerepet játszottak a Nagy Sándornak Pandzsábba való betörését megelőző határszéli hadjáratban. Tudjuk, hogy a nagy hadvezér Szvát területén vonult keresztül ebben a hadjáratban. De mielőtt megvizsgáljuk Nagy Sándor történetíróinak följegyzéseit, amelyek megerősítik megállapításunkat, hadd írjam le röviden a Bír-kót hegyet és a rajta emelkedő romokat a magam megfigyelései alapján.

Ahol a Kandag-völgyet szegélyező széles hegynyúlvány nyugaton a folyó balpartja közelébe ér, körülfordul északkeletnek. Aztán egy alacsony, széles nyereghorpadás következik. Ezen visz át a fő-út a Szvát völgyébe. A nyergen túl megint magasba szökken a hegy. Taraja mentén sorjában kopár sziklás *kopjé*-k emelkednek. A meredeken leszegődő szaggatott, elszigetelt Bír-kótban ér véget a hegy. A Bír-kót északi lábát a folyó vize mossa. Vakmerő sziklatűben kulmináló csúcsának magassága, háromszögeléssel végzett mérés szerint, 944 méter a tenger színe felett. (19. kép, *térképvázlat.*) A hegy nagyjában félholdalakú, domború oldala meredélyes sziklás lejtőben bukik alá a folyóra. Nehezen járható, helyenkint teljességgel megmászhatatlan ez a lejtő. (21. kép.) Homorú oldalán, a délin, magas, megközelíthetetlen szirtek szegélyezik a hegy középső részét, föl egészen a már említett sziklatűig. Délnyugat felé roppant kopár, keskeny sziklahátba megy át a hegy. Legfelső, mintegy száz méternyi része rendkívül meredek. A hegy délkeleti homloka, Bír-kót falu felé, szintén igen

meredek és sziklás oromban végződik. Ahol a lejtőn tér jut apró terraszoknak, ezeken a lépcsőzeteken ősrégi kőfalak omladékait fedeztem fel. Hogy egykor emberek éltek itt, erről a nagyszámban megmaradt edénycserepek is tanuskodnak.

A legmagasabb terrasz tetején tekintélyes hosszúságú vakolatlan, de kőkockákból gondosan rakott fal vonul végig. Magassága megközelíti a tizenöt métert. (18. kép.) Ez a fal védte a megerősített hegytetőt arról az oldalról, ahol a természet nem nyujtott olyan erős védelmet a támadás veszélye ellen. A fal mögött a hegytető sík térségét mesterségesen jelentékenyen megnövelték feltöltéssel.

Az imponáló kőfal körülbelül egyazon magasságban folytatódik észak felé. Megkerüli a folyóra leereszkedő, meredek, sziklás vízmosás felső végét. Kevésbbé szilárd és kevésbbé jól magmaradt folytatása kinyomozható mindenütt a folyó mentén. Ahol a fal eléri a megerősített hegytető északnyugati végét, egy-egy rövid nyúlványa délkeletnek és délnek fordul.

Apró tornyok vagy bástyák maradványait nyomoztam ki (21. kép) kiugró szirteken. A tornyoknak az volt a célja, hogy védelmet nyujtsanak az előbb említett, délnyugatnak nyuló keskeny sziklahát felől esetleg megkísérlett támadás ellen. Túl rajta csak kis darabon követhettem a fal vonalát. A hegy ezen a ponton hanyatt-homlok bukik alá olyan sziklafalban, hogy itt semmi szükség nem volt védőbástyára : a hegytető ezen az oldalon teljességgel megvíhatatlan a síkságról. A már föntebb megemlített sziklás tű meredélyesen szökik itt a magasba a hegytető síkja fölé. Ahol csak térség kínálkozott fal építésére, a hegytető síkjára néző oldalakon mindenütt megvannak az ősi építkezés maradványai. A hegytetőn és a lejtőkön elszórt temérdek edénycserép tanuskodik róla, hogy a megszállók hosszabb ideig laktak ebben az uralkodó fekvésű citadellában.

A hegytetőn bekerített sík térség hossza megközelítette a kétszáz métert, legnagyobb szélessége pedig a száz métert. Az egész térséget elborítják az emberi lakásul szolgáló építmények omladékai. A délkeleti végen, egy bástya-

szerű kiugrás felett alacsony fal maradványára bukkantam. A jelekből ítélve ez egy teljesen rombadőlt kis sztúpa maradványa lehetett. Egy másik falmaradvány a túlsó végen szintén sztúpa romjának látszott; csak a temérdek edénycserép vallott ez ellen a feltevés ellen. A romhelyen mindenfelé felszedegetett edénycserepek legnagyobb részének díszítéseiből, bevésett vagy domborművű rajzainak jellegéből határozottan megállapítható, hogy a buddhista korból valók.

Tekintettel a kikutatásra váró terület nagyságára és a rám váró egyéb munkákra, sem itt, sem egyebütt a régi romhelyeken nem próbálkozhattam meg a rendszeres ásatással. Még a felszínen tanulmányozható maradványok vizsgálatára sem terjeszkedhetem ki, hogy részletesen foglalkozzam ezekkel, mint az emberi élet jeleivel. De hadd említsem meg legalább, milyen furcsa ősi védőeszközök maradványaira bukkantam a fal nyugati vonalán. Gömbölyűre kopott, különböző nagyságú köveket találtunk ott, jókora számban. Kétségtelen, hogy a víz koptatta ezeket kerekre s a folyó medréből szedték össze őket. Parittyakövek voltak ezek, de egyéb súlyosabb hajítófegyverbe is alkalmasak. Az egyik kis rombadőlt torony alatt kaparászva, egy rakáson találtunk egy egész kis gúlát, valami 38 lövésre valót ebből az antik lőszerből.

Bír-kót védett biztonságát nagymértékben fokozta az, hogy volt vize. A part felett emelkedő szirtek oly meredekek, hogy mindaddig, amíg a hegytető védve volt, az ellenség semmiképpen nem vághatta el az utat a folyóhoz. A folyó egyik főága mossa a hegy sziklás északi talpát, s a víz fölé hajló szirtek meredeksége ezen a helyen tanuskodik róla, hogy évezredek óta vájja már a folyó ezt a sziklafalat.

De ezen az oldalon is voltak mégis védőművek. A hegytetőről leereszkedve a folyó felé, helyenkint sok kínnalbajjal, régi falak és terraszok maradványaira bukkantam. És mindenütt sok ősi edénycserép hevert.

Hallottam róla, hogy a folyó felett két sziklába vájt akna visz be a hegy gyomrába. A helyi hagyomány szerint

azért fúrták ezeket, hogy még biztosabban vízhez juthassanak. Egyik aknának a bejáratát is megmutatták, mintegy 55 méter magasban a folyó felett. Alacsony bejárója a buddhista korszak építményeit jellemző ősi téglából épült. Bebújtam a nyíláson. Egy méternyinél szűkebb, három méter magas folyosóba jutottam. Ez is ugyanolyan régi építőkővel volt kibélelve, mint a bejáró. Vízszintes rétegekben rakott kőlapok boltozták a folyosót. Húsz lépésnyire hatoltam előre. Ott a leomlott szikla részben eltorlaszolta az utat.

A folyosó bejárata mellett jobbról-balról négyszögletes bevésések mutatják, hogy az ajtónyílást belülről el lehetett reteszelni keresztpántokkal.

Egy másik ilyen földalatti folyosó kijáratát is megtaláltam, valamivel keletebbre, közelebb a folyó fölé hajló szirtekhez. Természetes sziklarepedések egész sorára találtam ezen a helyen. Úgy látszik, ezekben emberek laktak valamikor. Erre vall az, hogy helyenkint ősi építőkövek sora szegte be a sziklafalakat. Harminc lépésnyire hatoltam előre. A további kapaszkodást megnehezítették a leomlott sziklatömbök. Hogy a két folyosó fentebb találkozott-e, ahogyan beszélik az idevalók, nem tudom. Idő és megfelelő eszközök kellenének hozzá, hogy az eltorlaszolt folyosókat kitisztítsa az ember és mélyebben behatoljon a hegybe. Nagyon valószínűnek tetszett nekem, hogy legalább is az alsó a két folyosó közül, ha nem mind a kettő, csakugyan azt a célt szolgálta, hogy a vízhez való lejutást biztosítsa.

Sok ősrégi rézpénz található a Bír-kót tetején és lejtőin, kivált eső után. Bizonyítják ezek a hely régi korát s azt, hogy hosszú ideig éltek itt emberek. Az arany- és ezüstpénzek hamar elvándorolnak az olvasztóba, vagy idevaló hinduk közvetítésével Ravalpindi és Pesávar régipénzkereskedőinek kezébe kerülnek. Rézpénzt könnyebb felkutatni. Felszólításomra Bír-kót faluban egy-kettőre egész tekintélyes gyüjteményt szedtek össze számomra a mohamedánus kort megelőző időből való rézpénzekből. Az érmék kora a Krisztus előtti századokba is visszanyúlik : az indiai határszél görög és parthus fejedelmeinek idejétől és az

indo-szittya királyok korától — közöttük a nagy Kusán-nemzetség uralkodói, a Kr. u. első századokban — a Hindu Sáhi dinasztia s az ennek nyomába lépő mohamedánus hódítás koráig, a tizedik század végéig terjed ez a kor.

Hasonló régi korból eredő rézpénzek gyakran kerülnek felszínre a Bír-kót körül és az oldalvölgyekben nagyszámban fennmaradt buddhista szentélyek és ősrégi lakóházak romjai között. Kétségtelen bizonyságai ezek annak, hogy Bír-kót népes és virágzó vidék központja kellett hogy legyen évszázadokon keresztül a Krisztus korát közvetlenül megelőző és követő századokban. Az is nyilvánvaló, hogy a legrégibb érem koránál sokkal régebbi időben fölismerték már, milyen szerencsés természetadta vár ez a könnyen védhető, elszigetelten fölmeredő, szikla-övezte Bír-kót, s mennyire kedvező ennek a sziklaerődnek központi fekvése, Szvát nagy országútján.

Csak rendszeres ásatás deríthetné ki, milyen korba nyúlik vissza az erősség legrégibb megszállása. Topográfiai és régészeti megfigyeléseim gondos egybevetése Nagy Sándor történetíróinak idevágó följegyzéseivel hamarosan arra a következtetésre vezetett, hogy az erőd megvolt már a nagy macedón fejedelem győzedelmes hadjárata idejében, amikor előrenyomult az Indushoz és túl rajta Pandzsáb síkságára. Végleg meggyőztek erről a görög történetírók adatai a Bazíra vagy Beirának nevezett erősség ostromáról.

18. A Bír-kót hegy erődjeinek délkeleti része.
A távolban látszik az Illam-hegy hófedte csúcsa.

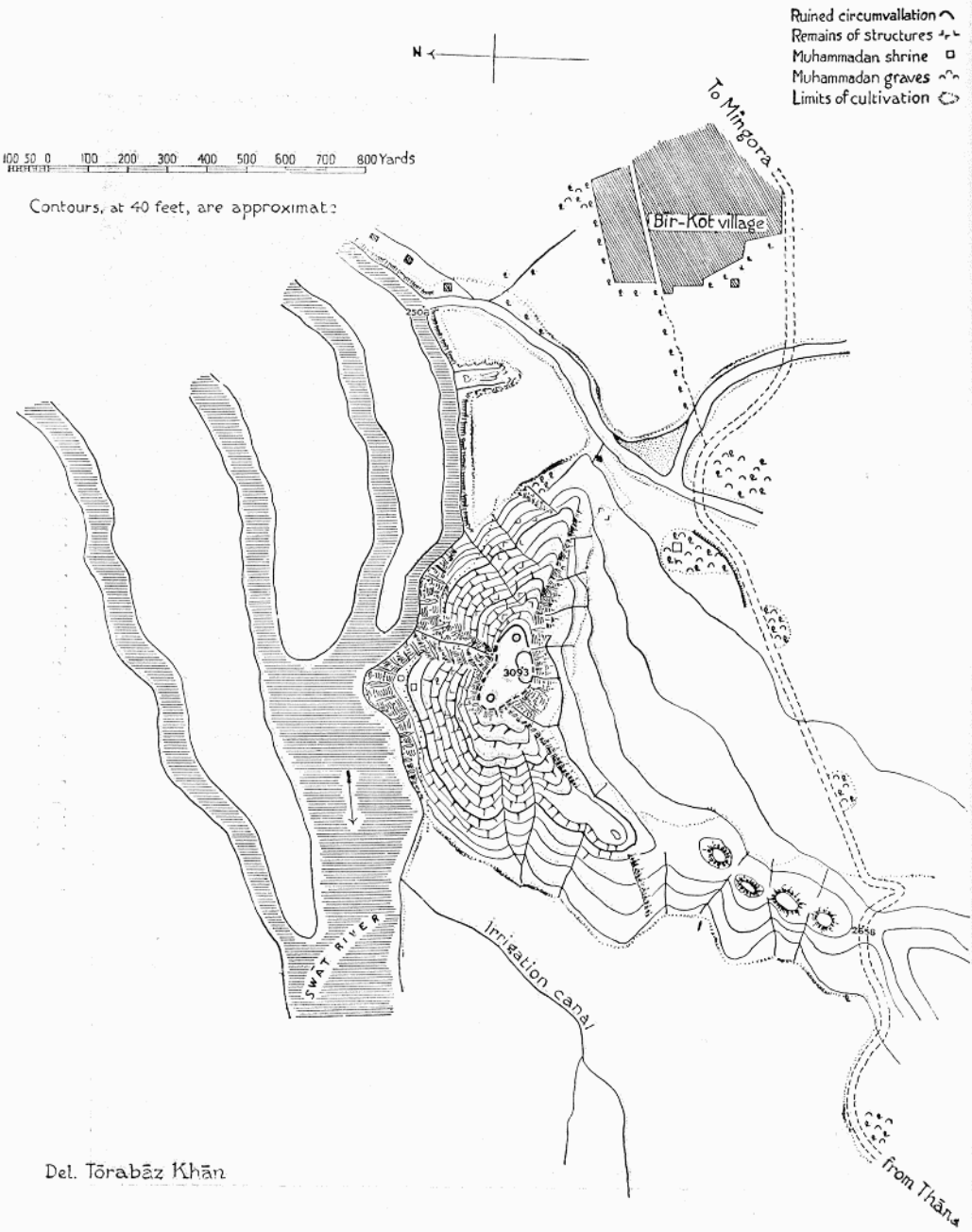

19. A Bír-kót hegy erődromjának vázlatos térképe.

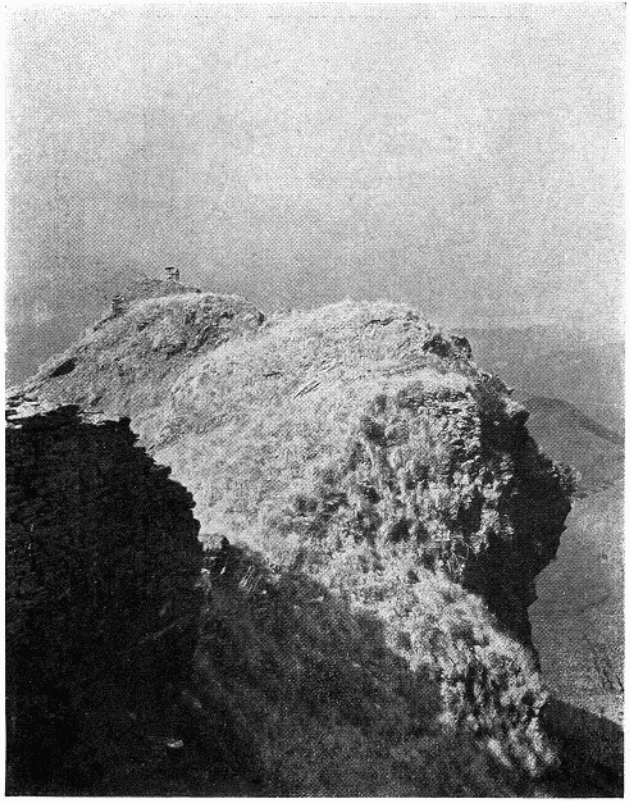

20. Falak a «Rádzsa Girá vára» hegygerincén, Ude-grámban.
A legmagasabb ponton a Takht néven ismert torony romjai.

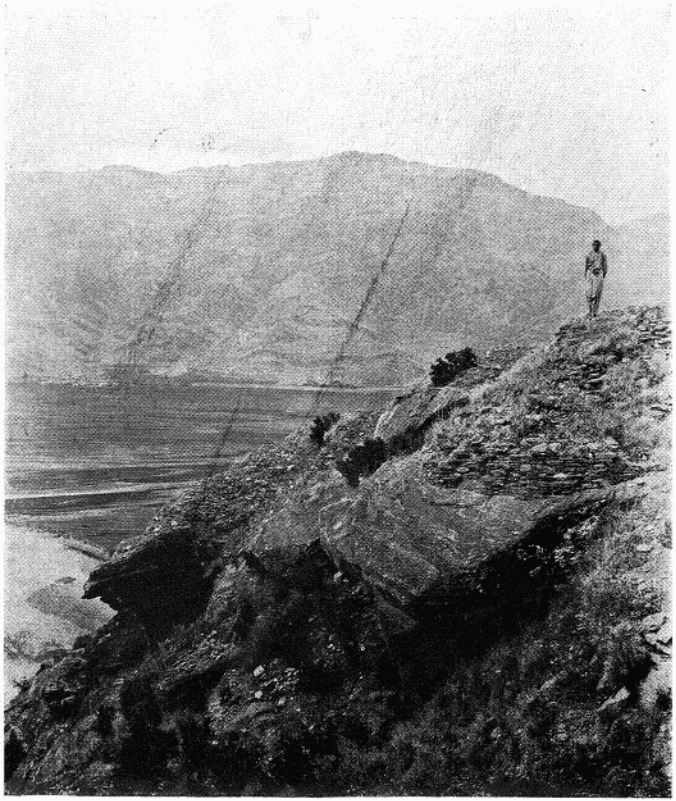

21. Romba dőlt tornyok a Bír-kót hegy északnyugati végén.
Balról lent a Szvát-folyó.

22. A Sankardár-sztúpa romja.
Állítólag Uttaraszena király építette.
Az előtérben a sztúpa külső talapzatán át vágott, lesüllyedt út.

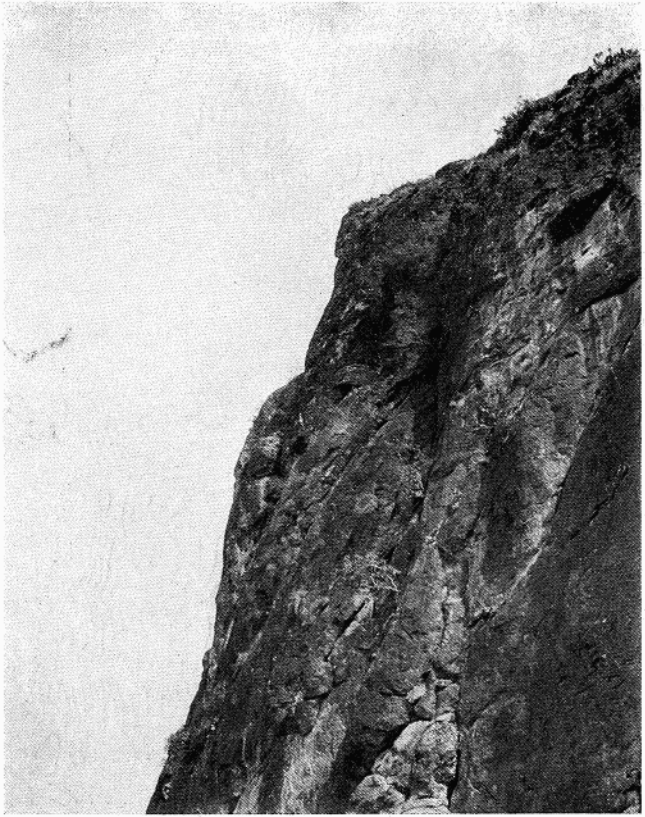

23. Elefántfejre emlékeztető sziklafal, Ghalagai mellett.

24. Sziklába faragott királyszobor, a Sankardár-sztúpa feletti barlangban.

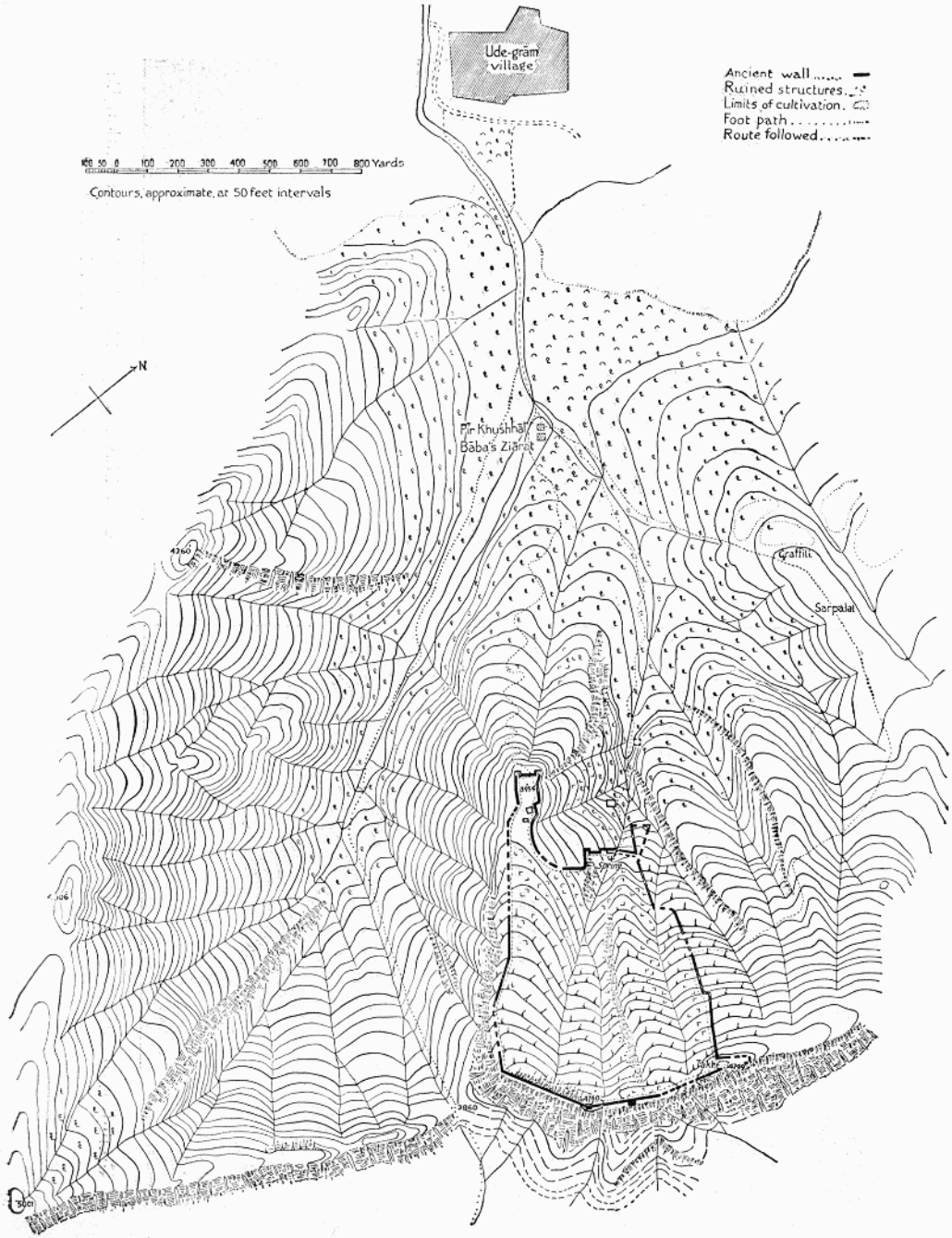

25. Ude-grám rombadőlt erődjének vázlatos térképe.

26. Fal «Rádzsa Girá vára» keleti hegynyúlványán, Ude-grámban.

27. Rombadőlt erődítés a Rádzsa Girá várának keleti hegynyúlványán, Ude-grámban.
(A forrás alól felvett kép.)

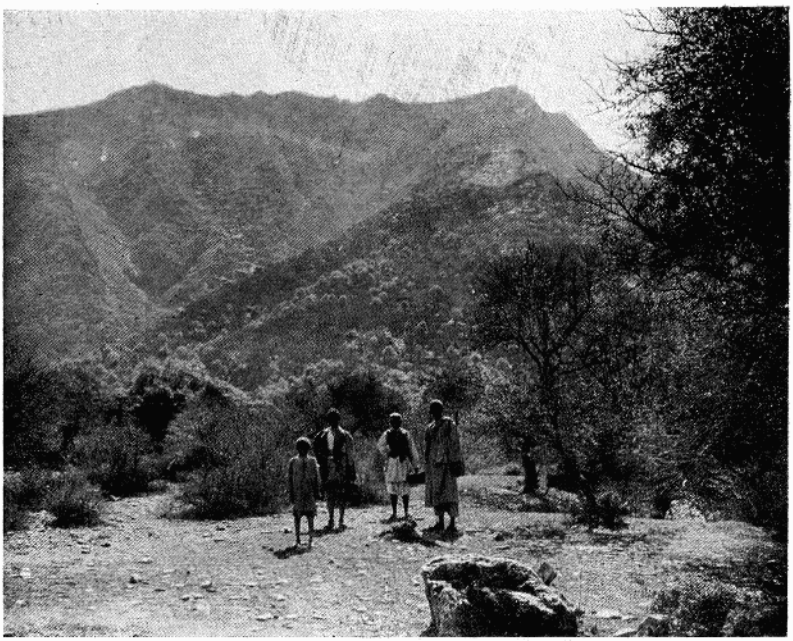

28. Ősi erősség romjai Ude-grám felett.
Kilátás a hegyoldalra.

29. Kilátás lefelé Ude-grámra és a Szvát-folyóra a Rádzsa Girá várának gerincéről.

HATODIK FEJEZET.

Nagy Sándor benyomul Szvátba.

Forduljunk el egy pillanatra a multnak ezektől az érdekes emlékeitől, amelyek itt szemeink elé tárulnak és pillantsunk bele a Nagy Sándor küzdelmes hadjáratáról fennmaradt, klasszikus korbeli írásokba: hogyan is jutott el a nagy hadvezér az ő szívós macedónjaival Szvát földjére.

327 tavaszán, Krisztus előtt, Baktriában és Szogdiánában (a mai Orosz-Turkesztánban) viselt kétévi kemény harc után, Nagy Sándor átkelt hadaival a Hindukus láncán, Kábul felé vivő útjában. Ott, a mai Afghánisztánban, megszilárdította már két évvel előbb kivívott uralmát s azután elindult India meghódítására.

Az Industól nyugatra elterülő vidéken ez a hadjárat csak felsőbbségének újból való elismertetését jelentette, mert hiszen Nagy Sándor a perzsa birodalmat a maga örökségének tekintette, urává lett annak a Perzsiának, amely a nagy Darius óta magában foglalta a mai India Északnyugati-Határtartományát s az Indus völgyének nagyobb részét is. De az Indus melletti hegyvidéken, észak felé, a perzsa hatalom nagyon ingadozó és bizonytalan lehetett már az utolsó erélytelen Akhaemenid fejedelmek («a királyok királyai»-nak) uralkodása alatt. Ez a körülmény s az a nyilvánvaló szükségesség, hogy fő közlekedő vonalát oldalról biztosítsa, megérteti velünk, miért ment Nagy Sándor a Kábul-folyó felső völgyébe érkeztekor hadseregének egyik hadtestével az északi hegyes-völgyes vidékre. Serege többi részét lefelé indította útnak a Kábul-folyó

mentén, a mai Pesávar kerületbe, hogy biztosítsa az átkelést az Induson.

Nem követhetjük ugyan nyomon lépésről-lépésre Nagy Sándor hadműveleteit a Khóész-folyó mentén, de bizonyos, hogy tekintélyes távolságra fölhatolt a Kúnar-folyó tágas, sűrűn lakott völgyébe (a mai Afghánisztánban). Azután átkelt a hegyeken kelet felé s nem egy kemény ütközetet vívott a mai Badzsaur területén. (A görög szövegek s a földrajzi megfigyelések egybevetéséből következtetve világosan kitűnik, hogy a mai Badzsaur földjén járt akkor a nagy fejedelem.) Semmi kétség, hogy a Guraios-folyó, amelyen a macedónoknak át kellett kelniök, mielőtt Nagy Sándor megtámadta velük az asszakénokat, azonos a Badzsaurt Szváttól elválasztó Pandzskóra-folyóval, a szanszkrit szövegek Gaurí-jával. Dír hegyei közt ered ez a folyó, elfolyik Badzsaur mellett, keleten, aztán egyesül a Szvát-folyóval, azon a helyen, ahol ez szaggatott szurdokokon törtet keresztül a pesávari síkság felé.

A Guraios vagy Pandzskóra-folyón való átkeléssel kezdődött meg a beözönlés az asszakénoik hatalmas nemzetének földjére. Ha megnézzük a térképeket, látjuk, hogy ez a föld nem lehet más, mint Szvát, aminthogy ez már régideje meg van állapítva. A nemzet számbeli erejére és a terület nagyságára következtethetünk Arrianos adatából, hogy mekkora hadsereget állítottak talpra az asszakénoik Nagy Sándor föltartóztatására. Kétezernyi lovas, több mint harmincezer gyalogos és harminc elefántról emlékezik meg a görög történetíró. Ez a sereg nem mert nyílt ütközetben szembeszállni az ellenséggel. Elszóródtak városaikba, hogy azokat védjék a támadás ellen.

Ebből az adatból s több ostrom leírásából ítélve az asszakénoik nemzetében, bár derék faj lehetett, nem voltak meg azok a szilaj harci tulajdonságok, amelyek a mai pathán törzseket oly félelmetes ellenféllé teszik a maguk földjén. Erre vall a Szvát hegyeiben elszórt, megerősített váraik védelemre berendezett jellege. Szvát őslakói nyilván a puszta védekezésre szorítkoztak. Egybevág ez annak a dard eredetű és nyelvű népnek faji sajátságaival, amely-

ről tudjuk, hogy a pathán hódítást megelőző időben Szvátban élt. Ivadékaikra most is rájuk találtam még Tórválban, a Bádsáh birodalmának alpi részében.

Arrianos és Curtius fennmaradt jelentéseiből tudjuk, milyen soká elhúzódó hadműveletekbe került az asszakénoik leigázása. Ez is mutatja, mily nagy volt a területük, el egészen az Indusig. Nyilvánvalóan hozzátartozott egész Szvát, Bunér és a Bunértól északra húzódó völgyek. A történeti följegyzések részletesen felsorolják a Nagy Sándornak meghódolt helyeket. De ezeknek féligmeddig is megbízható megállapítása lehetetlen volt mindaddig, amíg annak a nagykiterjedésű területnek legnagyobb része hozzáférhetetlen volt a régészeti kutatásnak.

Nagy Sándor útvonalának a kinyomozásában csak a hadjárat kezdeti szakaszára kínálkozott megbízható útmutatás. A földrajzi jelenségek adták kezembe a fonalat, amelyen elinduljak. Bizonyos, hogy az ősi időkben is, akárcsak manapság, a közvetlen út s az egyedüli fontos útvonal a Pandzskóra-folyótól Talás-on és a könnyen megházható Katgala-nyergen át vezetett abba a tágas, nyitott völgybe, amely onnan lenyúlik a Szvát-folyóhoz. Ezt a hadászati tekintetben fontos átjárót őrzi most a Csakdara-erőd. Földrajzi megfontolások rávilágítanak, hogy a Nagy Sándornak sorjában meghódolt megerősített városok alighanem a Szvát fővölgyében voltak. Ez a völgy akkor is, mint most, legtermékenyebb és legnépesebb része volt az országnak.

Arrianos jelentéséből — akinek egykorú adatokra támaszkodó feljegyzései Nagy Sándor hadjáratáról mindvégig a legmegbízhatóbbak — tudjuk, hogy Nagy Sándor «először Masszagába vonult seregével, a vidék legnagyobb városába».

Arrianos hosszasan leírja az ostromot. Négy napig tartott az ostrom. A védősereg derekasan tartotta magát. A macedónok hadigépekkel ostromolták a falakat, a védősereg főnökét megölték. Erre a város kapitulált. A bennszülöttek főnökét Asszakénosznak nevezi a történetíró. Ez arra vall, hogy Masszagát tekintették fővárosnak. Sajnálatos, hogy Arrianos nem nyujt pontos topográfiai adatokat,

hogy hol is volt ez a Masszaga. Curtius szónokias nyelvű leírása a város védett fekvéséről és mesterséges védőműveiről ugyancsak nem segít hozzá, hogy megjelölhessük a térképen, hol volt ez a város.

Általános adatok alapján okom van hinni, hogy Masszaga alighanem Alsó-Szvátban volt. Bizonyára nagykiterjedésű, termékeny föld tartozott hozzá, csakúgy mint most. A város gazdasági és katonai jelentőségét, mint ma is, nagymértékben fokozta az a körülmény, hogy a hágók során át könnyen hozzáférhető volt onnan a Pesávar-völgy — vagyis Gandhára — nyílt síksága. Nagy Sándor tehát a Pandzskórától egyenesen Alsó-Szvátba jutott. Nem látszik valószínűnek, hogy innen nyomban folytatta előnyomulását a völgy magasabb részeibe. Sokkal valószínűbb, hogy előbb igyekezett biztosítani a hátát s a közvetlen összeköttetést a Kábul-folyó alsó szakaszánál levő seregével.

Habár Masszaga pontos fekvése egyelőre nem állapítható meg, röviden utalok a város ostromával kapcsolatos két fontos adatra. Egyik az, hogy a történetírók megemlékeznek 7000, messziről hozott indiai zsoldos katonáról, akik résztvettek a város védelmében s amikor a kapituláció után megkísérlették, hogy visszajussanak hazájukba, menekülés közben az ellenség elpusztította őket. Egy ilyen tekintélyes idegen zsoldos hadnak segítségül hozása igen jelentékeny anyagi jólétre vall. Tanusága ez egyúttal annak, hogy az ősi Szvát letelepült népe egészen másként szervezte meg az ország védelmét Nagy Sándor seregei ellen, mint amilyen szervezettel találja szemben magát az, aki manapság igyekszik behatolni az északnyugati határszél törzsi pathán területeire. Megmutatták ezt a Malakandon 1905-ben és 1907-ben folyt véres csatározások, vagy az 1862. évi emlékezetes Ambéla-i hadjárat. Második említésreméltó dolog, hogy bármily derekasan szálltak is szembe a védők az ostromlók seregével, Arrianos szerint a macedónoknak csak 25 emberük esett el az ostromban.

Az, hogy ilyen csekély veszteséggel vívták ki a diadalt, bizonyítja, hogy Nagy Sándor harcban edzett, kipróbált serege mekkora felsőbbségben volt fejlettebb fegyverzetével.

Arrianos is, Curtius is rámutatnak arra, hogy az ostromlók hadigépei, forgatható tornyai és hatalmas hajítógépei mily ellenállhatatlan hatással voltak a védőkre. Ennek az ősi tüzérségnek és trénnek átkelése azokon a magas hegyeken keresztül, végtől-végig a Kábul-folyótól, ha ugyan nem a Hindukustól odáig, — a hatalmas ostromló seregnek már ez a puszta felvonulása olyan rendkívüli tett, hogy méltó a mai korbeli hadi tudomány művelőinek figyelmére, kivált azoknak, akiket közelebbről érdekelnek India határszéli területei.

Nagy Sándor seregének további útvonalát Szvátban már könnyebben nyomon követhetjük. Határozott régészeti és topográfiai adatok támogatnak a hadműveletek helyszínének kinyomozásában. Arrianos ezt írja *Anabasis*-ában (IV., XXVII.):

> (Nagy Sándor) azután elküdte Koinost Bazírába, abban a hitben, hogy lakói megadják magukat, ha megtudják, hogy Masszaga elesett. Elküldte továbbá Attalost, Alketast és Demetriost, lovasságának vezérét, Órába, egy másik városba, azzal a megbízással, zárják körül a várost, amíg ő maga megérkezik. Alketas seregét az óraiak megrohanták, de a macedónok nehézség nélkül visszaverték őket és visszakergették falaik közé. Koinosnak nem ment ilyen símán a dolga Bazírában. Bazíra népe bízott a köröskörül megerősített, magas fekvésű vár erejében és semmi jelét nem mutatta annak, hogy megadja magát.
>
> Nagy Sándor, amikor ezt megtudta, elindult Bazíra felé. Útközben értesült, hogy egyes szomszédos barbárok, Abiszáresz ösztönzésére be akarnak lopózni Órába.* Előbb hát ő is odament seregével. Koinos azt az utasítást kapta, hogy építsen erődöt egy erős ponton Bazíra előtt és hagyjon benne akkora helyőrséget, amely elegendő ahhoz, hogy a lakók ne juthassanak könnyűszerrel földjeikre, s aztán csapata többi részét vezesse Nagy Sándor seregéhez. Amikor Bazíra népe látta, hogy Koinos csapatainak legnagyobb részével elvonul, az ott maradt macedónok erejét kicsibe véve, kivonultak a síkságra. Heves ütközet kerekedett s az összecsapásban ötszáz barbár elesett és hetvennél több fogságba került. A többi visszamenekült a városba s jobban mint valaha el volt zárva attól, hogy kijuthasson onnan. Koinos emberei megerősített állásukból szemmel tartották őket.

* Abiszáresz, az Industól keletre fekvő mai Hazára főnöke volt.

A további elbeszélésből tudjuk, hogy a bennszülöttek, amikor értesültek Óra elestéről, elvesztették bátorságukat és az éj sötétjében elhagyták a várost.

A város fekvéséből, nevéből, az ott talált maradványokból bátran merek rá következtetni, hogy Bazira azonos azzal az ősi erősséggel, amelynek romjaira rátaláltam a Bír-kót hegytetőn.

Vegyük sorra előbb a topográfiai bizonyságokat. Nyilvánvaló, hogy Alsó-Szvát elfoglalása után Nagy Sándor figyelme szükségképpen «Bír várá»-ra terelődött, mert hiszen ez a megerősített hely egészen közel volt ahhoz az úthoz, amelyet a természet maga jelölt ki a Szvát-völgy országútjául. A Bír-kót-hegy természetes erőssége pontosan megfelel annak a leírásnak, amelyet Arrianos följegyzéseiben találunk. Arrianos azt írja róla, hogy igen magas fekvésű volt és mindenütt igen-nagyon meg volt erősítve. Könnyű megérteni, miért nem sikerült Koinosnak közvetlen ostrommal egyszeriben megvívnia ezt az erős várat, jóllehet Maszszaga elfoglalása szította a diadalban való bizodalmat.

Hasonlóképpen világos az is, hogy Nagy Sándor, amíg ő maga Óra felé menetelt, — amely, mint látni fogjuk, magasabban fenn volt a völgyben — miért érte be azzal, hogy Koinos csapatainak egy kis töredéke maradjon Bazirában az erősség «maszkírozására», a helyett, hogy közvetlen ostrommal igyekezzék megvívni a várat. Tekintettel a vár természetes védett helyzetére, hosszúra nyúló heves, súlyos ostrom árán remélhette csak, hogy diadalt arat. Azt is figyelembe kellett vennie, hogy Bazira olyan ponton emelkedik, ahonnan az ellenség könnyen elzárhatta a Felső-Szvátba vivő főútvonalat és ekkép megzavarhatta volna hadműveleteit abban az irányban.

Ezek az okok indították rá Nagy Sándort, hogy Koinost utasítsa, erősítsen meg egy alkalmas pontot Bazira előtt és hagyjon ott akkora helyőrséget, amellyel lakóit elzárhatja földjeiktől.

Hogy hol volt Koinosnak ez a megerősített tábora, lehetetlen teljes bizonyossággal megállapítani. Talán ott volt valahol, ahol a Kandag és Karákar-völgy vizei egyesül-

nek, Bír-kót falu fölött, a falu közelében. Az a magasan kiemelkedő pont megfelelhetett a taktikai követelményeknek.

Vizsgáljuk most a kérdést nyelvészeti oldaláról. Könnyű bebizonyítani, hogy a modern *Bír-kót* név («Bír vára») első része egyenes hangtani leszármazottja az ősi ind vagy dard helyi elnevezésnek, Badzsira vagy Bajirának. A görög Bazira pedig ennek a névnek egyszerű átírása.

A görögök rendesen ζ betűvel jelölték a görög abcben ismeretlen, de az indo-árja és a dard nyelvben gyakori *dzs* és *j* inyhangot. Döntő bizonyság erre az érmeken található nevek görög átírása. A Szvát romhelyein talált érmeken gyakran előfordul két indo-szittya uralkodó neve: Azes és Azilizes. Az érem egyik oldalán a görög felirat *Azes*, vagy *Azilizes;* a másik oldalon a név indiai alakja: *Aja* vagy *Ajilisa.*

Ugyanilyen hangtani átalakuláson ment át *Badzsira* vagy *Bajira* neve. Előbb *Baira*, majd pedig *Bír* lett belőle. Ez az átalakulás teljesen egybevág az indo-árja nyelvek fejlődésének — az ősi formákból a modern formába való átmenetnek — jól ismert hangtani törvényével. A rokon dard nyelvekben is bőséges bizonyítékaira találunk ennek.

A Bír-kót második szava, a *kót* — a szanszkritban *kotta* — várat, erősséget jelent. India északnyugati részében és a rajta túl elterülő völgyekben általános ez a név. Annak a vidéknek minden nyelvén így hívják a várat.

Bazira és Bír-kót azonosságát s a modern névnek amabból való eredetét meglepően támogatja Curtius görög történetíró. A Badzsaurban végbement eseményeket követő hadműveletekről írt rövid jelentésében elbeszéli, hogy Nagy Sándor «átkelvén a Khoaszpesz-folyón, Koinost hátrahagyta, hogy ostromoljon meg egy virágzó várost, — lakói Beirának nevezik — ő maga pedig tovább ment Mazagába.»

Van okunk hinni, hogy a Khoaszpesz a Szvát-folyót jelenti, — ősi szanszkrit nevének iráni alakja *Szuvásztu* — vagy pedig mellékfolyóját, a Pandzskórát. Curtius nyilvánvalóan téved, mint igen gyakran az ő szónokias előadásában, amikor Beira ostromát egyidejűnek írja le Mazaga

(Masszaga) ostromával, holott utóbb történt. Koinos nevének említéséből mégis bizonyosra vehető, hogy amit ő *Beirá*-nak mond, azonos Arrianos *Bazirá*-jával. A névnek ez a formája újabb kísérlet a helyi megjelölés — Badzsira vagy Bajira — átírására.

Az ismertetett klasszikus följegyzéseket összevetve kutatásaim eredményeivel a Bír-kót-hegyen és környékén, az volt a fölbátorító érzésem, hogy most már mintegy megvetettem a lábamat s könnyebben megoldhatom a még hátralevő régészeti feladatot és sikerülni fog felkutatni és meghatározni Nagy Sándor hadjáratának többi színhelyét.

HETEDIK FEJEZET.

Uttaraszéna király sztúpája.

Március 19-én keserves hidegre ébredtem. Egész éjjel dühöngött a szél. Táboromat előreküldtem Bír-kót faluból a völgyön fölfelé Ude-grám-ba. Magam lassabban követtem, mert útközben is sok érdekes megfigyelnivaló akadt. Bír-kóton túl néhány kilométerre elértem a nagy Sankardár-sztúpát. (22. kép.) Már 1897-ben hallottam erről a hatalmas emléktoronyról, sőt a Landakai-hegyhátról messzelátón meg is pillantottam. Most, hogy ott állottam mellette, sajnálkozva láttam, milyen szánalmas állapotban van ez a régi rom. Kopár, sziklás hegy lábánál emelkedik, éppen ott, ahol az országút érinti. Nem csoda, hogy ennyire elpusztították. A közeli Sankardár falu lakói, de talán mások is, messzebb lakók, úgy jártak ide, mint valami kőbányába és derűre-borúra hordták belőle a kőkockákat.

Két alsó talapzatából nemcsak a homlokzat szépen faragott köveit hordták el, hanem a belső kőborítás nagyobb részét is. Ami megmaradt a legalsó talapzatból, azon keresztül építette meg a Bádsáh az új utat. A rombolás lehetetlenné teszi a sztúpa alapterületének megmérését. Másfelől azonban, éppen mert hiányzik a széles talapzat, annál hatásosabb a sztúpa magassága. Hozzávetőleges mérés alapján a dóm átmérője 19 méter körül lehetett, valamivel kisebb, mint az Amlúk-dara sztúpáé. Magasságát az út színe fölött 28 méterre becsültem.

Ez a két nagy sztúpa nagyon hasonlított egymáshoz építésmódjuk tekintetében és abban is, hogy szép fehér homlokzati kőkockái közé, díszítésül, fekete kőoszlopocskákat iktattak be.

Az idecsábult kincskeresők valamikor sok-sok ideje nagy rést igyekeztek vájni a dómba északnyugaton. De az épület hatalmas méretei és tömörsége meghiusították szándékukat. Belül, úgy lehet, érintetlenül maradtak az ott elhelyezett tárgyak.

Különösen érdekelt engem ez a torony, mert kétségtelenül azonos azzal a sztúpával, amelyet a Hszüan-cang irataiban megörökített ősi helyi hagyomány szerint Uttaraszéna — «Vu-csang-na», vagyis Szvát egyik régi királya — építtetett. A hagyomány szerint Buddha testének egyes szent ereklyéi nyugszanak a sztúpában, azok, amelyeket Buddha maga Uttaraszéna királynak szánt a nirvána előtt. Uttaraszéna sztúpájának fekvése pontosan meg van határozva. Dean ezredes már régen megállapította, hogy csakugyan ott van a sztúpa, ahol Hszüan-cang följegyzései szerint lennie kell. A kínai zarándok azt írja róla, hogy keletre van a Szvát-folyótól, Meng-csieh-li városától délnyugatra, hatvan *li* (vagyis mintegy húsz kilométernyi) távolságra. Ez a Meng-csieh-li, mint látni fogjuk, azonos a mai Manglavar-ral.

Valamivel odább nagy örömömre újabb meglepő bizonyságára akadtam annak, hogy mennyire megbízhatók kínai pártfogó szentem feljegyzései. Úti emlékirataiban megemlíti, hogy a sztúpa közelében, a folyó partján hatalmas, elefánt-alakú sziklabérc emelkedik. A hagyomány ebben a sziklában annak a fehér elefántnak a testét látta, amely Buddha testének ereklyéit hozta el egykoron Szvát kegyes királyának. Amikor ide ért a fehér elefánt, holtan rogyott össze és csodamódon kővé változott.

Könnyű volt felismerni ezt a sziklát: a Sankardár-sztúpán túl alig ezer lépésnyire meredek sziklabérc alatt vitt el az utunk, Ghalagai falu közelében. A sziklafal kiugró bérce (23. kép) közelről tekintve, csakugyan feltűnően hasonlít valami ormányos elefántfejhez. Mintha csak arról a hódolatról akarna tanubizonyságot tenni, amellyel kegyeletes szemek tekintettek fel egykor erre a sziklára: a sziklatörmelék közül egy durván faragott domborművű fej emelkedik ki, nyilván Buddha feje. A mohamedánok, orthodox

túlbuzgalmukban igyekeztek elpusztítani ezt a sziklába vésett fejet és sok kárt tettek benne.

Ötven-hatvan lépéssel odább egy másik érdekes sziklavésetre találtam. Az, szerencsére, jobb állapotban volt, mert nem volt annyira hozzáférhető helyen. Az út felett mintegy tizenkét méterre egy kis természetes sziklabarlang nyílik. A meredek sziklafal keskeny élein némi bajlódással felkapaszkodtam a barlang nyílásához. Odabenn a sziklafalba faragott érdekes dombormű ragadta meg figyelmemet. (24. kép.) Alakok csoportja. A dombormű magassága százhúsz centiméter körül. A «képrombolók» dühe ezt az emléket sem kímélte meg. De középütt, oroszlánok-tartotta talapzaton, világosan fölismertem egy szakállas álló alakot. Kétoldalt kisebb dombormű-figurák. De ezek erősen megrongált állapotban voltak. A középső alak ruházata és feje körül a dicsfény kétségtelenül arról tanuskodott, hogy királyi személyiséget ábrázol a szobor. A szoboralak viselete — hosszú kabát, a vállról lelógó lebernyeg, hosszúszárú csizmába bujtatott bő nadrág — nagyon érdekes, mert emlékeztet a nagy Kusán-dinasztia indo-szittya fejedelmeinek a pénzérmeken és egyes ritka szoborműveken látható viseletéhez. Mutatja ez, hogy a barlang domborműve megközelítően ugyanabból a korból ered. Nyilvánvaló, hogy a művésznek az volt a feladata, hogy megörökítse a kegyes Uttaraszéna király emlékezetét ebben a szerény szoborműben, a korabeli fejedelmek viseletében : azokban a nehéz ruhákban, amelyek középázsiai hazájukból származtak el ide India határszélére.

Tíz kilométeres útvonalon, a kopár hegyek tövében megbúvó, egymást érő nagy falvak mellett haladtunk el. A folyó felé termékeny alluviális lapály széles öve terül el : a falvak rizsföldjei. Az út mentén kis boltok sorakoznak. Csaknem valamennyinek hindu kereskedő a gazdája. Indiai gyártmányú árucikkek vannak a boltokban. De mint a virágzó rizs-kivitel ügynökei is sokat keresnek. Meglepő, hogy nincsenek kertek, gyümölcsfák ebben a termékeny, jól öntözött völgyben.

Szomoru illusztrációja ez, mint egyebütt is Szvátban,

a *vés* néven ismert s fennmaradt pathán szokásnak. Ez a szokás azt követeli, hogy a törzsi alosztályok birtokában levő föld rövid időközönkint, négy-öt évenkint más-más család kezébe kerüljön. Amily jellemző ez a szokás a pathán törzsek között uralkodó demokrata szellemre, éppoly kevéssé alkalmas arra, hogy faültetésre, kertek létesítésére serkentse a gazdát. Beszélték nekem, hogy a Bádsáh váltig igyekszik eltéríteni alattvalóit ettől a szokástól. Felső-Szvát éghajlata csodálatosan alkalmas minden fajta gyümölcs termesztésére. A Bádsáh jószándékú törekvésének sikerét meg fogja könnyíteni, ha sikerül rákapatni a népet, ifjat és öreget, az itt termő pompás édes gyümölcs élvezésére.

NYOLCADIK FEJEZET.

Ude-grám és ősi erődje.

Ude-grámban, a Bádsáh megerősített *Tahszíl*-ja és egy erdős «törmelék-kúp» alsó vége között, kellemes helyen ütöttük fel sátrainkat. Nagy falu ez az Ude-grám, négyszáznál több család él benne. Ott tartózkodásomat meghosszabbította és gyümölcsözővé tette egy váratlan felfedezés. Az Ude-grám és a völgy keleti oldalán elszórt többi falvak fölött emelkedő sziklás hegyháton nagykiterjedésű és láthatóan nagyon régi hegyi erődre bukkantam.

Képzeljünk egy nagy bordás kagylóhéjat, széles szegélyével fölfelé fordítva, keskeny nyílásával egy szelíd alluviális lapályra fektetve. Ilyen módon akár térkép (25. kép) vagy fénykép nélkül is fogalmat szerzünk arról a sajátságos hegyalakulatról, amely itt természetes erősségül kínálkozott abban az időben, amikor nem voltak még tűzifegyverek. Abban a régi korban ez a minden irányban megközelíthetetlen, uralkodó fekvésű hely teljes biztonságot nyujtott.

Az odavaló pathánok «Gira király várának» nevezik ezt a helyet. Kikutatása elég nehéz volt — még így is, hogy nem kellett tartanom kőzáportól és egyéb fegyveres támadástól odafelülről. Kétnapi küzdelmes hegymászásba került meredek sziklalejtőkön, mert a vár falai és bástyái itt-ott csaknem teljességgel járhatatlan hegyoldalakon épültek. De megérte a fáradságot és a munkát.

Fölfelé haladtam az említett alluviális hordalék-kúpon, aztán sűrű erdőborította kis völgybe jutottam. A völgyet félkörben összefutó, meredek, sziklás taréjok övezik. (28., 29. kép.) A félkört hátul a hegylánc szaggatott gerince zárja be. Magassága Ude-grám felett jó 600 méter. Ahol ez a keskeny, 18—20 méternél sehol nem szélesebb, helyenkint

meg csaknem késélességű gerinc a Szaidu termékeny oldalvölgyére tekint alá, a természet teljességgel megvíhatatlan védőbástyát teremtett többszáz méter hosszúságban. A hegygerinc félelmetes függőleges sziklafalban bukik itt alá, itt-ott a függőlegesen is túlhajló sziklabércek fenyegetik a völgyet. (20. kép.) Ott, ahol egy keskeny, kopár hegysarkantyún át arról felől feljuthatnának az ostromlók a sziklafalnak olyan részére, amelyen vakmerő hegymászók netán felhatolhatnának, kinyúló sziklabérceken erős bástyát építettek a vár lakói az ostrom elhárítására. De, bárha magán a sziklatarajon haladtam, egyes helyeken rendkívül küzdelmesnek találtam az előrejutást ezen a keskeny, csuszamlós gerincen. Az ősi fal nyomai még ezen a nehezen járható vonalon is kinyomozhatók. Félelmetes elgondolni, mekkora munkába, mily aránytalan küzdelembe és szenvedésbe kerülhetett ennek a védőbástyának a megépítése, ebben a magasságban, a bordaélességű hegysarkantyúkon. A meredélyes lejtőkre épült, bizonytalanul megalapozott bástyákból vajmi kevés az, ami ellenállott az idők viszontagságainak.

Ezen a csaknem megvívhatatlan sziklagerincen mintegy 700 méternyi hosszúságban vonul az ősi fal. Déli vége háromszáz méter mély, szűk szakadékra tekint alá, lenn a mélyben meredek gyalogösvény halad. Ez köti össze Udegrámot a Szaidu völgyével. Azon a ponton északnyugatnak csap a védőfal s egy meredek sziklás hegysarkantyú élén harmadfélszáz méter mélységbe száll alá egy kis keskeny platóra. Ezt a bástyamódra kiugró sík térséget, a megerősített terület legsebezhetőbb pontját hatalmas, tömör, lőréses falak védelmezik. (30. kép.) Onnan ívalakban folytatódik a körfal kelet felé a szakadékokkal homorúvá vájt sziklás lejtőn. Aztán további hatvan-nyolcvan métert esik a fal, itt-ott kiugró ormokon keresztül, míg végül egy szűk vízmosás száraz medrének hatalmas kőtömbjei közé száll alá. Ez a védett terület fő vízgyüjtő csatornája ; ez vezeti le a hegyek vizét a völgybe. A fal ezen a ponton egy másik vakmerő, háromszögalakú védőbástyával találkozik : azzal, amelyik a szűk szakadék felől védte a várat.

Onnan egyik keletnek nyúló élen folytatódik a védőbástya a gerinc másik végéhez. Ez az a sziklaél, ahol nyomozó munkánkat megkezdtük. (27. kép.) Jóllehet a hegynek ez a nyulványa is igen meredek, a tömör félkörös bástyafal egyes szakaszai meglepő jó állapotban maradtak fenn. Legtöbb helyütt két méternél is vastagabb a fal. A fal tövéből leszegő meredek lejtő csuszamlós sziklái nagyon megkönnyíthették a védelmet a falnak ezen a szakaszán. De a falon belül is olyan meredek a lejtő, hogy csak kevés helyütt nyujtott elég teret emberi lakóhelyek építésére. Ahol csak arravaló térség kínálkozott a meredek fal apró terraszain, mindenütt rábukkantam az egykori lakások erősen omlatag falaira. Egykor igen szilárd lehetett az építésük; gondosan egymás fölé rakott kemény vakolattal egybeszilárdított kőkockákból épültek a lakások, akárcsak a bástyafal maga.

Ahol a nyugat felől kanyarodó fal a gerinc alatt több mint 300 méterrel eléri a medret a már említett háromszögalakú erődítmény alatt, a meder fenekén állandó és bővizű forrás tör elő a hatalmas kőtömbök közül. Máskülönben száraz a meder. Ez a forrás volt a megerősített terület egyetlen vize. Egyedül ez tette lehetővé, hogy a megszállók itt menedéket találjanak. A forrás köré épített, vakmerő építésű védőfalak szembeötlően tanuskodtak róla, mily fontosságot tulajdonítottak ennek a forrásnak. A védőfalak minden oldalon kettős vonalban ereszkedtek alá a mederbe, a féltve őrzött víz mellé. Ahol csak enyhült a hegyoldal meredeksége, apró bástyák és tornyok erősítették meg a falakat. (44. kép.)

Feljebb, és dél felé is, ahol csak volt elég térség a lejtőkön, rombadőlt házfalak tanuskodtak róla, hogy lakosság élt itt valamikor. A romok állapota világosan rávallott a telep ősrégiségére. (Jobban meg voltak rongálódva, mint a buddhista szerzetesi szállások romjai.)

A keskeny hegybordákon és létraszerű sziklaösvényeken roppant küzdelmes lehetett a járás terraszról-terraszra; képzelhető, mily keserves feladat volt a vízhordás ezeken a sziklafalakon, már pedig ez valószínűleg jórészt a nők dolga volt.

A forrás mellett temérdek zuzmó és vénuszhaj sarjadzott a sziklák védett réseiben. Illatos ibolya és más virágok nyiladoztak a hűvös, nyirkos árnyékban. S föléjük borította dús lombjait egy vén fűzfa. Kellemes ellentétben volt ez a viruló kép a fölötte meredező zordon sziklákkal és komor erődökkel. Igazi regényes hely volt ez. Kívántam, bárcsak velem volna barátom, Gompertz őrnagy, a *Harilek* tehetséges szerzője. Neki való hely lett volna ez, csábító színtér, hogy regényes történetet rajzoljon köréje.

Lefelé haladva az egyre szélesedő szurdokban az esti órákban, gondosan falazott terraszokat vettem észre. Gyümölcsös kertek lehettek ezek valamikor, a különös erőd lakóinak üdülőhelyei. Most csak a tövises *palósza*-fa bozótja borítja ezeket a terraszokat. Az egész terület szent hírben áll, mert ott van lejjebb egy élénk kis csermely mellett a szent Pír Kushál Bábá szentélye. Ezért aztán a *ziárat* alatt és annak a közelében elterülő termékeny földet nem szabad megművelni. Pedig az egész környék a kora tavasz üdezöld pompájában virul. Remélem, el fog jönni az idő, amikor Szvát új uralkodója beültetteti majd az annyira hiányzó gyümölcsfákkal ezt a völgyet. A fejedelem szellemi és világi feje országának, megvan hozzá a tekintélye is, hatalma is, hogy alattvalóit rákényszerítse erre. A vidék havasalji éghajlata különösen kedvezne a gyümölcsfának.

De hogyan is virulhatnának ma kertek és gyümölcsök abban az országban, ahol még néhány éve a régi törzsi törvény értelmében a föld tulajdonjoga egyik gazdáról a másikra szállt. Amíg csak a Pax Britannica lassan, de biztosan nem éreztette hatását a Szvát-folyó mentén fölfelé, nem ébredhetett fel ez a barbárságba süllyedt föld. Ennek a természettől annyira megáldott földnek lassú, folytonos hanyatlása már a kegyes Hszüan-cang zarándokútja idejében megkezdődött. Ő még *Vu-csang-ná*-nak, «a kertek királyságának» nevezi az országot.

Az imént leírt kis völgy és az alatta húzódó törmelékkúp sűrű cserjésében és tövises bozótjában ősi építkezések falomladékait nyomoztam ki.

Különösen sok romot találtam annak a hegygerinc-

30. Rádzsa Girá vára, Ude-grám.
Az északnyugati hegygerinc, rajta bástya.

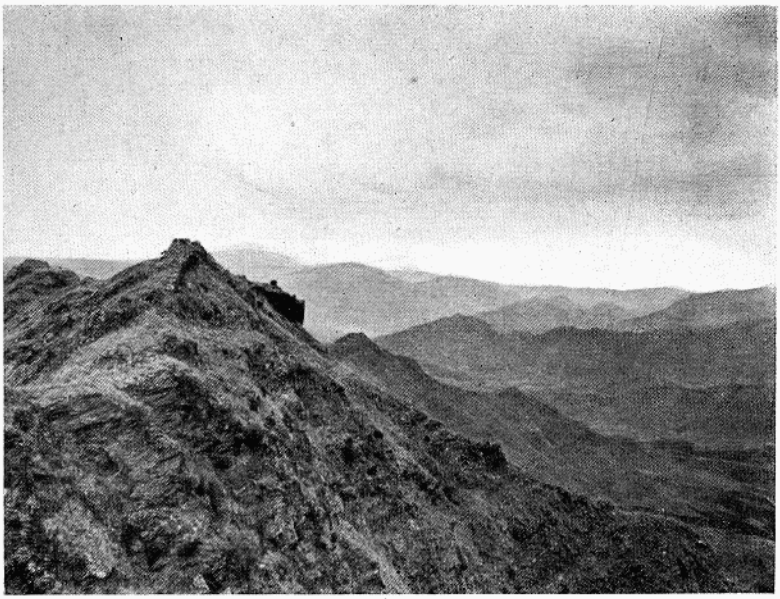

31. Megerősített hegygerinc, Rádzsa Girá vára, Ude-grám.

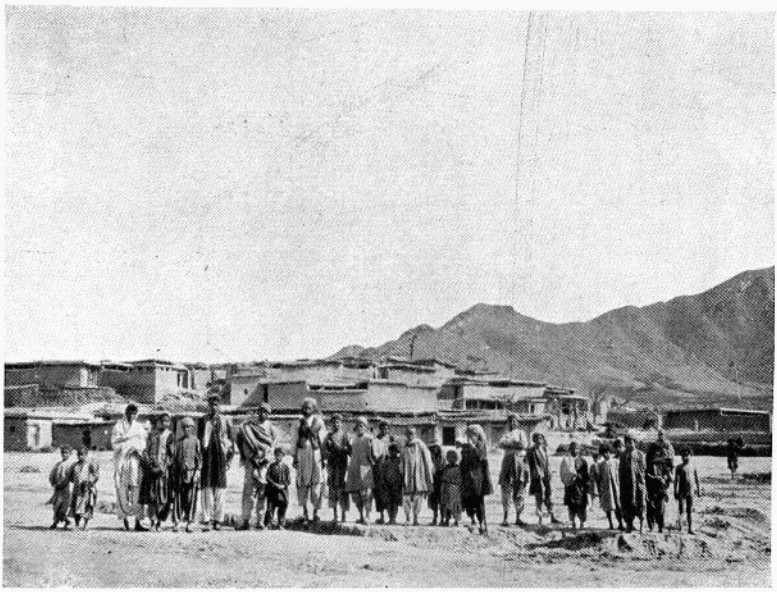

32. Mingaora házai, délről.

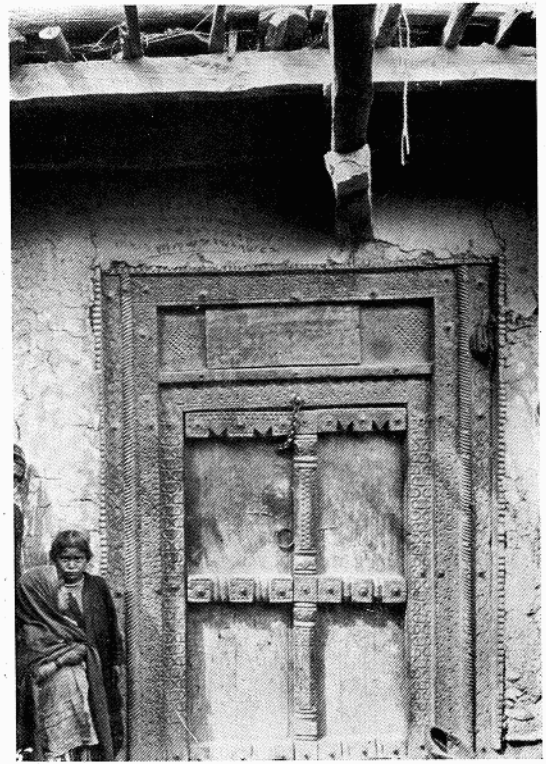

33. Faragott bolt-ajtó Mingaorában.

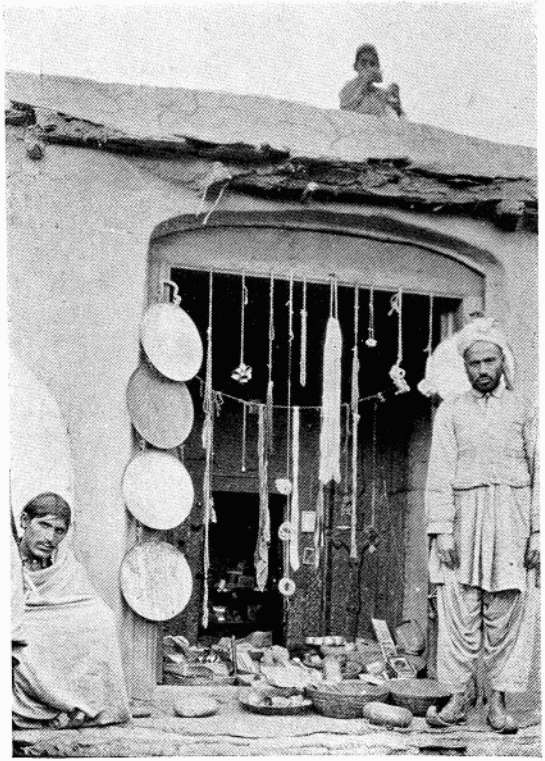

34. Hindu kereskedő boltja Gógdarában.

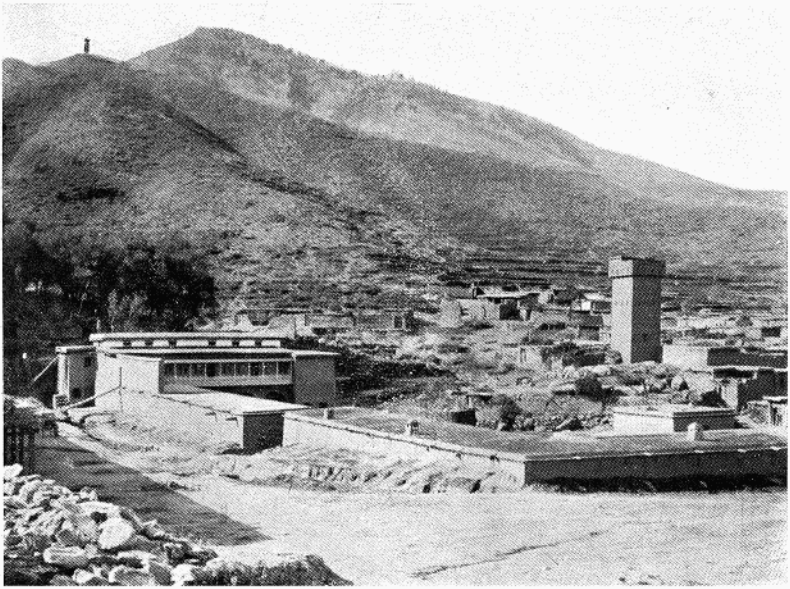

35. Szaidu tornyai, hivatali épületei és lakóházai.

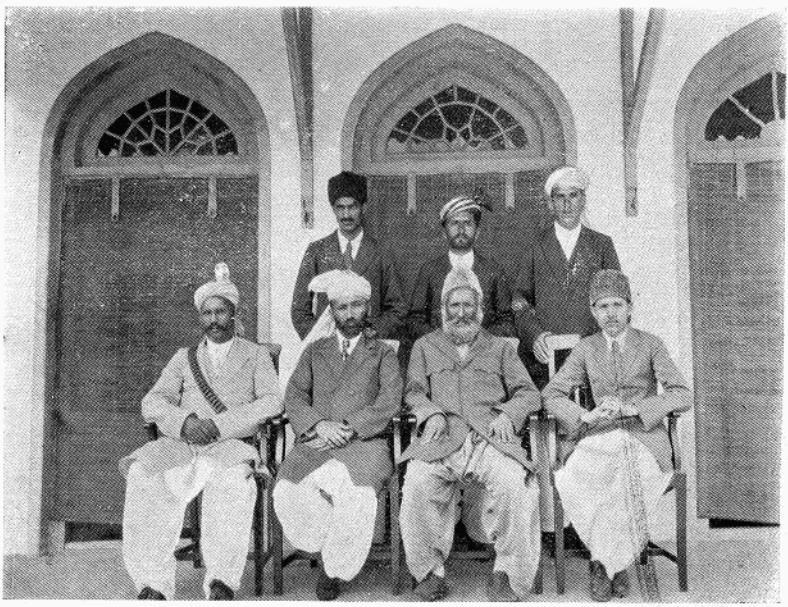

36. Bádsáh Miángul Gul-Sáhzáda, Szvát uralkodója.

Ülnek: (balról-jobbra) Ahmad Ali, a szipáh-szálár; Hazrat Ali, a vazir; Bádsáh Miángul, Szvát uralkodója; Sáhzáda Miángul Dzsahánzeb, az uralkodó fia. — *Állnak:* Ataullah Khán; Rádzsa Sáh Álam; Abdul Latif Khán.

nek a lábánál, amelyen az erősség bástyafalának délnyugati oldalvédje épült. Erről az oldalról volt legkönnyebben megközelíthető a megerősített terület az egymás fölé emelkedő, kővel feltöltött terraszok során, amelyeket egykor — semmi kétség — házak, gyümölcsösök és kertek foglaltak el. Éppen ezért itt épült egy különösképpen tömör és szilárd védőbástya ; az oldalvéd végén levő kis plató egyetlen hatalmas bástyává volt kiépítve. (30. kép.) Helyenként még ma is hat méternél magasabb a bástya falának maradványa.

A falak közelében és alattuk szembetűnően ősrégi típusú edények cserepei borították a talajt. Mindamellett bajosan hiszem, hogy a fallal kerített, rendkívül meredek lejtőkön állandóan letelepült lakosság élt. Bizonyára csak a veszély idején menekültek ide az emberek. Másfelől azonban nem valószínű, hogy ezeken a meredélyes hegyoldalakon ily nagykiterjedésű védőbástyák építésére vállalkoztak volna, ha fontos ok nem készteti őket erre. Ez az ok pedig csak az lehetett, hogy valami jelentékeny helység lakói biztos menedéket leljenek a falak között.

Hol lehetett vajjon ez a nevezetes helység? A völgynek Ude-grám falu felé nyitott szájában tágas térség kínálkozott letelepülésre. Mostanság nagykiterjedésű mohamedánus temetők és szent ligetek terülnek itt el. Ezek a ligetek ahhoz a *ziárat*-hoz tartoznak, amelyet mint a szent Pír Khushál Bábá nyugvóhelyét kegyes tisztelettel öveznek. A hozzám odahozott leletek világosan rávallottak a telep ősrégiségére. Fölismertem köztük egy kis görög-buddhista szobor töredékeit, egy buddhista pecsétet, az indo-szittya uralkodók korából való érmeket. De, még ha az időből futotta volna is, a környék szent jellege megnehezítette volna a rendszeres kutatást ezen a vidéken. A kegyes hagyomány Pír Khushál Bábá-ban, a szent hősben és vértanuban látja Mahmúd hadseregének igazhívő vezérét, aki hosszú ostrom után bevette és elhódította «Girá király várát» Szvát utolsó hitetlen királyától.

Mahmúd, a Ghazna-dinasztia megalapítója, a nagy hódító, az afghán fennsíkról hatolt be India északnyugati részébe s elsőnek nyitotta meg azt a földet a hódító iszlám

vallásnak. Mahmúd a legrégibb történelmi alak, akihez népszerű hagyomány fűződik az indiai határszélen. A hagyomány szerint ő hódította meg «Girá király várát». Ez is mutatja, hogy a néphit mily ősrégi eredetűnek tartja ezt a helyet.

A klasszikus történelmi feljegyzések egyes adatai megvilágítják, merre haladtak tovább Nagy Sándor hadműveletei Bazirán túl. A névvel magával kapcsolatos megfontolásokról alább fogok szólani. Ez vezetett rá a gondolatra, hogy vajjon nem itt kell-e keresnünk a görög történetírók írásaiban emlegetett Óra várát.

Hogy ezt a kérdést megvilágíthassuk, vissza kell térnünk arra, amit Arrianostól tudunk Óráról. Nagy Sándor Masszaga elfoglalása után egyik vezérét elküldte Órába, azzal az utasítással, zárja körül a várost, amíg ő maga megérkezik. Óra lakói kirohantak a városból és megtámadták az ostromló seregnek azt a részét, amelynek Alketas volt a vezére. «A macedónok nehézség nélkül visszaverték a támadást és visszaűzték a kirohanókat falaik közé.»

Nagy Sándor maga elsőbb Bazira felé indult. Amikor meghallotta, hogy Abiszáresz ösztökélésére a környékbeli barbárok Óra védőseregét meg akarják erősíteni, elhatározta, hogy egyenesen Óra ellen fordul.

Sajnos, Arrianos éppen csak futólag említi Órát, följegyzéséből semmit sem tudunk meg a hely topográfiai és egyéb viszonyairól. Mindössze ennyit mond róla: «Bevette a várost a falak első megostromlásakor és hatalmába kerítette az ott hátrahagyott elefántokat.»

Curtius jelentése sem nyujt semmi közelebbi adatot. Megemlékezik egy bizonyos Nora nevű helyről. Azt írja róla, hogy Nagy Sándor Masszaga elfoglalása után Poliszperhon vezetésével sereget küldött ellene. Erről a Noráról általános az a feltevés, hogy azonos Arrianos Órá-jával. Curtius ennyit mond csak róla: Poliszperhon «legyőzte a fegyelmezetlen tömeget, rajtaütött, bekergette az erődök falai közé és kényszerítette őket, hogy adják föl a várat».

A szövegek tehát cserbenhagynak bennünket. Annál hálásabbnak kell lennünk azért a megbízható útbaigazításért, amely hozzásegít, hogy Bazirát Bír-kóttal azonosítsuk.

Két megfigyelésből bátorsággal következtethetünk rá, hogy Óra feljebb volt a Szvát völgyében, mint Bazira. Egyik az utalás Abiszáreszre. Már a puszta névből, a szanszkrit Abhiszárá-ból és a Nagy Sándor további hadjáratára vonatkozó egyéb görög feljegyzésekből tudjuk, hogy ez a főnök az Indus balpartjának azon a területén uralkodott, amely a Szvát fővölgyének felső részére néz.

Ha Órát Abiszáresz ösztönzésére vagy utasítása alapján készültek megerősíteni vagy felszabadítani a törzsek főnökei, ebből az következik, hogy Óra feljebb volt a fővölgyben és arról felől hozzáférhető volt a nélkül, hogy az Alsó-Szvátot már megszállt macedónok megakadályozhatták volna megközelítését.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha megfontoljuk, hogy Nagy Sándor, mint láttuk, a Bazira előtt álló Koinosnak azt a parancsot adta, hogy derékhadával csatlakozzék hozzá Óra megostromlására s ezalatt legyen rá gondja, hogy a megmaradó csapat «maszkírozza» Bazirát. Bír-kót fekvése, a Szvát fővölgyébe felvivő főútvonal mellett, megérteti velünk, miért volt szükség erre a rendelkezésre, és egyúttal világosan rámutat arra, hogy Órának Bír-kót-on túl kellett lennie.

Ezek a meggondolások s az általános földrajzi jelenségek szükségképpen rávezetnek, hogy Órát feljebb keressük a Szvát fővölgyében. Igen, de hol? Ott, ahol ősi falmaradványok egykori jelentékeny megerősített város romjaira vallanak. Felső-Szvátban, Bír-kót felett, manapság több nagy hely is van, amely megérdemli akár a város nevet is. Ilyenek: Mingaora, Manglavar és Csárbágh, valamennyi a folyó balpartján. Igen ám, de ezek közül egyikben sem sikerült régi erődök határozott nyomaira bukkannom. Egyedül Ude-grámban. A jobbpartmenti nagy helységekben sem hallottam ilyen romokról. Ez a negatív tény magában véve is ráirányítaná figyelmünket az Ude-grám felett kinyomozott rombadőlt erődítményekre, hogy valószínűleg ott vannak Óra romjai.

De még megbízhatóbb irányítást nyujt maga a név: Ude-grám.

Bizonyos, hogy összetett név ez. Második fele, *grám* (a szanszkrit *gráma)* egyszerűen falut jelent. A legtöbb dard és indo-árja nyelvben megvan ez a szó és igen gyakori régi szvát helynevekben is. Jelzőképpen járul a helynévhez, akárcsak más nevekben a *kót* szó (erőd, várkastély). A név első felének, a néha *Udi*-nak hangzó *Ude*-nek a *d* betűje cerebrális mássalhangzó és ezt az európai fül, a klaszszikus időkben csakúgy, mint ma, az *r*-hez hasonlónak hallja, aminthogy a modern indiai és dard nyelvekben gyakran *r*-ré is módosul. Így hát erős a csábítás, hogy Arrianos «Óra»-jában (Ωρα) fölismerjük az *Ude* név korábbi alakjának görög átírását, s magát az *Ude* nevet Szvát egykori szanszkrit nevéből, *Uddijana*-ból, származtassuk. A fonetikus átalakulás a név történetében teljesen megfelel azoknak a szabályoknak, amelyek uralkodnak szanszkrit szavaknak későbbi átalakulásaiban.

Arrianos elbeszéli, milyen mély hatást tett az asszakénokra Óra eleste. Ez is rávall, hogy mily jelentékeny helynek tartották s hogy mennyire bíztak Óra természetadta erősségében. Láttuk fentebb, hogy Bazira lakói Óra elestének hírére elhagyták városukat. Arrianosból megtudjuk azt is, hogy «ugyanígy cselekedtek a többi barbárok is, elhagyták városaikat és valamennyien elmenekültek az Aornos-nak nevezett sziklához abban az országban.»

Arrianos leírja a hatalmas sziklavárat. Azt is megemlíti, hogy a szikla bevehetetlenségének a híre milyen heves vágyat ébresztett Nagy Sándorban, hogy meghódítsa. Erre még majd rátérek, amikor elbeszélem, hogyan kutattam fel ezt a helyet az Indus partján.

A Szvát völgyében magában Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei diadalmasan véget értek. Kitűnik ez Arrianos elbeszéléséből. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra Órában és Masszagában, akárcsak Bazirában, hogy védje az országot. Aztán délnek fordult a Pesávar-völgy felé. Ott egyesült azzal a sereggel, amelyet előreküldött volt lefelé a Kábul-folyó mentén. Az egyesült sereggel elindult aztán tovább kelet felé az Indushoz.

KILENCEDIK FEJEZET.

A Bádsáh fővárosában.

Ude-grámban szorgalmas munkában teltek a napok. Nemcsak a «Gira király várkastélya» tartóztatott. Más régi romok is voltak a környékben. Tanuskodtak ezek a hely egykori fontosságáról.

A hegy tövében haladva a szomszédos Góg-dara felé, — ez a nagy falu másfél kilométerre van Ude-grámtól — az út mellett sziklába faragott, buddhista dombormű-csoportot találtam. Volt köztük egy óriási ülő Buddha-alak. Valamennyit csúnyául megrongálták a «képrombolók». Magasan fenn a Góg-darába leszálló kopár, köves vízmosásban egy kis forrás fakad a szikla hasadékából. Fölötte egy terraszon buddhista kolostor — «Haszan szállása» — romjai emelkednek. Eredetileg többemeletes volt az épület. Kis boltozott szobák és több keskeny hosszú szoba volt benne valamikor. Felső emelete leomlott ugyan, de az alsó kettőnek (vagyis a földszint és az első emelet) helyiségeit nem lenne nehéz megint lakhatóvá tenni, hogy kegyes koldulóbarátok megszállhassanak bennük. A kolostor-lakások feltűnően jó karban maradtak az Ude-grám felett emelkedő hegyi erőd épületeihez képest. Az erőd belsejében levő épületromok omlatag állapota bizonyítja, mily régi az erőd. A kolostor sztúpája, amely középpontja volt egykor a szerzetesek és pártfogóik vallásos kegyeletének, réges-régen romokban hever.

A mai Ude-grám alatt, kinn a földeken, nagy falomladék tanuskodik róla, hogy ősi időkben hosszabb időn át éltek itten emberek. Az egykor lakott terület utolsó maradványa ez a rom. Alighanem maga alá temette ezt a

területet a folyó lerakódása, vagy lépcsőzetes rizsföldek vannak a helyén. Beszélték, hogy gyakran találnak itt régi pénzeket is.

Bármily lebilincselő volt is ez a sok régi emlék, örömmel hagytam el Ude-grámot március 23-án és vonultam be Szaiduba, a Bádsáh ősi székhelyére. Úgy éreztem, nagyon kívánatos, hogy most már késedelem nélkül találkozzam ezzel a nevezetes főnökkel. Az ő uralomra kerülésének köszönhetem, hogy bejuthattam ebbe az elbűvölő, tilos országba.

Ragyogó tiszta időben indultunk fölfelé a fővölgyben. Elhaladtunk Bálo-grám és Kambar mellett. Ezen a helyen találkozik két nagy oldalvölgy. A Bunért Szváttól elválasztó vízválasztóról szállnak ezek alá a Szvát-folyó mellé. A Szvát nagy kanyarulatánál megpillantottuk a Mankiál felett emelkedő, szikrázó, havas, hegyormokat. Messze északra uralkodnak ezek a csúcsok a folyó legfelső szakasza felett.

A völgy nyitott karéjában, a két völgy találkozásában ott volt előttünk Mingaora, Felső-Szvát legnagyobb helysége, egész kis város, lapos tetejű házaival. (32. kép.)

A tavasz üde zöldjében viruló mezők kedves keretbe foglalták a város képét; fölötte a Szvát fővölgyébe letolakodó Samélai szaggatott, sötét hegynyúlványa tornyosult. Ez a hegy téríti ki a folyót eddigi déli irányából hirtelen nyugat felé.

Mingaora közel van Felső-Szvát mostani politikai főhelyéhez és minden irányból könnyen megközelíthető. Ennek a kedvező fekvésének köszönhető, hogy egész kis kereskedelmi gócponttá emelkedett s már-már versenyez Thánával. Bazárjának keskeny, hosszú utcáin nyüzsög a nép, nemcsak felső-szvátiak, «kohisztáni»-ak is: törváliak és a Szvát-folyó forrásvidékének többi magas völgyéből való népség. Könnyű felismerni a kohisztáni-akat. Jellegzetes dard vonásaik és durva gyapjú lebernyegük nyomban elárulja őket. Még furcsábbak, idegenszerűbbek a Dzsalkótból, Palószból s a még hozzáférhetetlen Kohisztán többi forrongó kis köztársaságából idevetődött emberek.

Érdekes volt megfigyelni, mily sok szép fafaragás van

az ajtókon és a legtöbb bolt belsejében. (33. kép.) A virágos geometriai vonalak zsúfolt virágrajzai között a görögbuddhista szobrászatban oly gyakori, kecses akantusz-kacskaringókat és más virágmotívumokat ismertem fel. Örvendetes bizonysága ez annak, hogy a barbár beözönlés hulláma nem mosta el a hellenisztikus művészet behatását. Az ősi Szvát emlékein mindenütt mutatkoznak nyomai ennek a művészeti hatásnak. Nem sokkal ezután még más, sokkal nyilvánvalóbb nyomaira bukkantam ennek Tórvál lakóházainak építészetében. Tórvál alpi elszigeteltsége megőrizte Szvát régi dard lakóinak emlékeit.

Szvátban, mint egyebütt is a határszélen, a modern nyugati behatás aligha fog hozzájárulni, hogy feléledjen és felviruljon a kézművesség régi világbeli, jellegzetes művészete. De bizonyos, hogy a nép anyagi jólétének színvonalán lendíteni fog. Kedvező jeleit láttam ennek. A Bádsáh nagy árukészleteket halmoztatott fel országában, hogy a nép könnyen hozzájuthasson, amire szüksége van: nemcsak hasznos mezőgazdasági eszközöket, szállító alkalmatosságokat s effélét, hanem könyvet, írószereket is, a civilizált élet fényűzésének kellékeit.

Még levélszekrényt is találtam a ház falán. Az összegyüjtött leveleket időről-időre beviszik a thána-i brit postahivatalba. Látható jele ez annak, hogy megindult a külvilággal való érintkezés.

Több rombadőlt sztúpát is megnéztem Mingaora közelében. Valamennyi a hegyek lábánál van, a város mellett egyesülő Szaidu és Dzsanbíl oldalvölgyeiben. De egyik sztúpa sem volt nagyságra hozzámérhető a Bír-kót közelében látott tornyokhoz. Pusztító kezek elhordták a homlokzat követ építőkőnek, nem maradt belőlük egyéb idomtalan kúpalakú romhalmaznál. Így hát nem is került sok időbe a romok tanulmányozása.

Girá király várának fenyegető sziklaormai felett még magasan fennragyogott a Nap, amikor lóra szálltam és elnyargaltam a mosolygó, zöldelő völgyben Szaidu felé, a Bádsáh ősi székhelyére. Szaidu gyors föllendülőben van, méltó rá, hogy egész Felső-Szvát fővárosa legyen belőle.

Itt élt a Bádsáh szent nagyapja, a nagy Ákhund, a nép szellemi vezére. Értette a módját, — mint a Nyugat szent emberei közül is oly sokan — hogyan válassza meg a megfelelő helyet a vallásos kegyelet gyakorlására — olyan helyet, amely alkalmas rá, hogy búcsújáró hellyé váljék, már életében.

Szaidu mintegy ezer méter magasságban fekszik a tenger színe felett, kellemes nyílt térségen, a két oldalvölgyet elválasztó Ilam-hegy erdőborította nyúlványának tövében. Fölfelé tartva a város felé, már messziről szembe tűnt egy és más jellegzetes látnivaló. Facsoportok és zarándok-szállások közül aranyozott kupola magaslik ki. Ez alatt van eltemetve a szent «Ákhund», vagyis: «a Tanító», akinek szellemi vezetésével éveken át keményen ellenállottak a szvátí-ak és juszufzai-ok a szíkhek támadásának. Mahárádzsa Randzsit Szingh, a pandzsábi versenytárs ezalatt megöregedett.

Körüskörül, a kimagasló hegytetőkön egészen középkorias magas tornyokat fedeztem fel. (35. kép.) Menedékül építették ezeket, a törzsek közt netán kitörő lázongás vagy a Bunér felől fenyegető támadás esetére. Nagy szükség volt rájuk akkoriban, amikor a Miángul-ok — régentén két Miángul volt — elkeseredett harcokat vívtak a világi hatalomra törekvő versenytársakkal, akiket féltékeny szomszédok, Dír navábja északnyugaton és Amb navábja (1921. évi házigazdám) sarkaltak és támogattak a maguk politikai felülkerekedése érdekében. Amióta a Bádsáh egyedüli urává lett nagyapja «szent» örökének és kezébe kaparintotta az országot, félig európai stílusú, fehér-terraszos házak épültek a székvárosban.

Valamivel feljebb, a főnök legidősebb fia számára épült új palota felett, emelkedik a Bádsáh kár-kháná-ja, vagyis fegyvergyára. Ügyes mesteremberek gyártják itt a Lee-Metford-fegyverek tűrhető utánzatait; lövőszert s még kisebb ágyúkat is gyártanak. Bizony alighanem eljön az idő, amikor jó hasznát fogja venni ezeknek. Iskolát is alapított — középiskolát. S felfelé menet a völgyben, szép kertet pillantottam meg az országút mellett. Látnivaló,

hogy nemcsak háborús eszközökkel igyekszik uralmát megalapítani.

A főnök «palotája» egész épületcsoportra terjed : tágas csarnokok, fedett folyosókkal összekötött kisebb helyiségek egész sorára. A palota mellett egy újonnan létesített kertben kényelmes nagy sátorra találtam. Ezt az én számomra állíttatta fel. Ott fogadott ünnepélyesen Ahmad Alí (a «szipáh-szálár») és tehetséges bátyja, Vazír Hazrat Alí, a Bádsáh főtisztviselője. (36. kép.)

Este, bőséges vacsora után, hosszasan elbeszélgettem a Bádsáh-hal, szerény tanácskozó szobájában. Azzal kezdte, hogy útitervemhez teljes egészében hozzájárult. Szabadon mehetek bármerre országa jelen határain belül és mindent megnézhetek, ami csak érdekel. Ragaszkodott hozzá, hogy tekintsem magamat és kísérőimet továbbra is, mint eddig, személyes vendégeinek. Hiába szabadkoztam, hogy hosszúra fog nyúlni az utam, mosolyogva ezt felelte :

— Öt-hat emberrel több vagy kevesebb meg se kottyan, hiszen naponta kétszáz vendégről gondoskodom.

Érdekes volt hallgatnom a Bádsáh élénk elbeszélését mekkai zarándokútjáról, Egyiptom, Palesztina, Szíria és Irák szentélyeiről és világi megfigyeléseiről. Sokat kérdezősködött Szvát régi történetéről. Szerencsére tudtam neki egy és mást mondani róla s ez sokkal jobban érdekelte, mint a buddhista szent helyek. Elmondtam neki, hogy Szvát és Bunér egyesítéséről — amit most neki sikerült végrehajtania — már a régi kínai zarándokok jelentései is megemlékeznek.

A Bádsáh érdeklődött középázsiai kutató utaim iránt. Feleletül átadtam Ataulla khánnak, — fő munsi-jának, vagyis írástudójának (36. kép) — második expedíciómról szóló jelentésem perzsa kivonatát. Évekkel előbb készült ez, már akkor abban a reményben, hogy valamikor megkönnyíti nekem az eljutást az indiai határszélen túlra, egy hatalmasabb uralkodó országába, amely, sajnos, máig sem nyílt meg előttem.

Szaiduban sok írnivalóm mellett is már első nap módját ejtettem, hogy ellátogassak a nagy Ákhund — a Bádsáh

nagyapja — sírjához. Érdekelt is ez az emlékmű, de meg az udvariasság is így követelte. Kupolás pavillonban van a sír, áttört művű fafaragással véve körül. Ennek a díszítménynek régi részei mutatják, mily sok átöröklött ügyességgel és ízléssel dolgoztak még ötven éve a szváti mesterek. Az újabb időből való aranyozások valósággal kiríttak mellőlük. A szent Ákhund sírjához az év minden részében sokan elzarándokolnak a határszél minden vidékéről Pesávartól a Hindukusig. A fogadalmi ajándékok tömege egész tekintélyes évi jövedelmet biztosít a szent családjának, a sír őrzőinek.

A szentély mellett van egy *dzsumát* (vallásos iskola). Szvátból és a környező hegyvidékről idesereglett bennlakó növendékeket oktatnak itt az iszlám vallás törvényeire. Finom fafaragással díszített, nagy nyitott csarnokban tanítják őket. Természetesen én sem mulasztottam el, hogy le ne rójjam a magam adományát a szentély őrzőinek.

A közelben, gyönyörű vén platánok árnyékában fakadó, nagyszerű forrásnak bizonyosan nagy része volt benne, hogy a szent tanító élete végeig annyira ragaszkodott ehhez a kedvelt helyhez. Még ugyanaznap megnéztem a fejedelem *darbár*-csarnokát.* Oszlopos, fafaragásos, faburkolatú nagy csarnok ez.

Este a Bádsáh gépkocsiján levitt a folyópartra, Mingaorán túl és megmutatta, milyen utat építtetett a Tórvál erdeiből leúsztatott épületfa szállításának megkönnyítésére. Örömmel láttam, hogy vallási feladatai és politikai gondjai nem ölték ki belőle a praktikus érzéket. Fölismerte, mily nagy gazdasági értéket rejtenek magukban Felső-Szvát nagyszerű erdőségei s hogy rendszeresen gondoskodnia kell az erdők védelméről.

Még két napot töltöttem ezután Szaiduban. A Bádsáh és tanácsadóinak figyelmes vendégszeretete kellemessé tette ott időzésünket. De nem ez tartóztatott, hanem mert a környező völgyekben sok régi romhelyet meg akartam látogatni. Házigazdámat s a körötte rajzó életet nem is láttam,

* *Durbar*-nak szokták írni, de *darbár*-nak ejtik.

csak kora reggel, indulás előtt és későn este, amikor megjöttünk barangolásunkból. A Miángul — hogy az apjától öröklött családias kifejezést használjam,*— roppant tevékeny ember. Éppen akkoriban kezdődött meg a *ramazán* hónapja. Pirkadattól napnyugtáig szigorú böjtöt tartottak. De bármennyire gondot jelentett is neki a szigorú vallási ünnep, nem tudtam olyan korán kelni, hogy házigazdámat már ott ne találjam *darbár*-ja terraszán. Hajnal előtt kelt, hogy élvezze a friss levegőt és hozzáfogjon dolgaihoz.

Miángul Abdul Vaháb Gul-sáhzáda Száhib (38. kép) tagbaszakadt, középtermteű ember. Nemes fej, feltűnően értelmes, kellemes vonású arc. Ötvenöt évesnek mondják, de erősen deresedő, hosszú szakálla többre vall. Mint majd minden szvátí, vézna testű. Roppantul kedveli a *sikár*-vadászatot, űzi, hajtja a vadat országa sziklás hegyei közt, így nem csoda, hogy termete megőrizte szikárságát. Pompás szemű, fürge mozgású ember. Testi tulajdonságai is alkalmassá teszik arra a szerepre, amely újonnan alapított trónja megszilárdításában vár reá.

Hogy mily gyors felfogású, kitűnt beszélgetésünkből. Semmi más nyelven nem tud, csak pastu-ul, én meg bizony meglehetősen törve beszélem ezt a nehéz nyelvet. Mégsem kellett tolmács.

Mint a legtöbb keménykezű uralkodó ezen a vidéken, ő is élőszóval szokta kiadni parancsait. Láthatólag nem okozott neki sok gondot a perzsa nyelvben való járatlansága ; az ő nevében kibocsátott perzsa okiratok szövegét nem tudta apróra ellenőrizni, de ez nem okozott neki sok fejfájást.

Rengeteg dolga, baja lehetett : ő volt legfőbb döntőbíró a vitákban, a sokfelé szétszórt birtokok ura, az állami bevételek, a hadsereg legfelső szervezője. Csupa olyan feladat, amely a puszta emlékezőtehetségen felül sok írásbeli munkát is követelt. A törzsi tanácsok *dzsirgah*-jai (az egyes vidékek khánjai), kérvényezők tömegei már kora reggel

* Most is csak ezen a néven ismerik Indiában. Az indiai «Külügyminisztérium»-ban (Indian Foreign Department) csak így emlegetik.

összeverődtek a Miángul terrasza előtt. Indiában és Közép-Ázsiában hagyományos, hogy az ítélkező valamiféle emelvényen *(takht)* foglaljon helyet. Az uralkodó fogalmától is elválaszthatatlan ez. A Bádsáh házának terrasza alkalmas volt rá, hogy onnan hangozzék el a fejedelem döntő szava.

Este visszatérőben ugyanez a látvány fogadott: a ház előtt nagy tömeg, khánok tarka csoportjai, kísérőikkel, gondosan külön-külön tömörülve, a Szaiduból Mingaorába vivő széles úton meg a szerényebb népség őgyelgő csoportjai. A két város közt félúton labdarugó pálya van. Ott rugdalták a labdát az iskolás gyerekek. A naphosszat várakozó fáradt embereknek jól esett elszórakozni a játékon. Onnan özönlöttek most vissza az esti órákban, abban a reményben, hogy a Miángul «húsos fazekai» kárpótolják őket az egész napos böjtölésért.

Régi hagyomány, hogy mindazokat, akik ügyesbajos dolgaikban az uralkodó elé járulnak, hogy igazságot tegyen közöttük, a fejedelem vendégeinek tekintik, ha kell, három napra is. Többre nem. Bölcs szokás. Azért is, mert így nem húzódik el időtlen időkig az igazságszolgáltatás, és azért is, mert ez a vendégszeretet megenyhíti a csalódott fél keserűségét.

Bizonyos, hogy ez a vendégszeretet temérdek költségbe kerülhetett. Alighanem erre gondolt a Miángul, amikor mosolyogva elhárította kérésemet, hogy megfizethessem ellátásunk költségeit. Az egy-két száz «vendég» mellett, akik napról-napra az ő konyháján élnek, eltörpült a mi kis csoportunk.

Hallottam másoktól arról az észszerű rendről, hogy a Miángul «vendégeit» három osztályba sorozzák: egyik csoport a fejedelem asztalánál étkezik, másik a vazírral eszik együtt, a harmadikat pedig, a köznépet, közvetlen a nagy konyháról látják el. Erős a gyanúm, hogy ez a harmadik réteg ugyanolyan jó étvággyal kebelezi be az ételeket, mint a többiek és nem kevésbbé szigoru kritikusa a fejedelem konyhájának.

Mondanom sem kell, hogy valamennyien, akik ügyükkel a Bádsáh elé járultak, mind állig fel voltak fegyver-

kezve. Meglepő, hogy a legszerényebb pathán földmívelőnek is megvan a maga puskája vagy pisztolya : a legújabb hátultöltő puskától és Mauser-pisztolytól az olcsó Martini-fegyverekig, mindenféle fegyvert lát itt az ember, tarka összevisszaságban. Nyilván jó befektetés modern fegyvert vásárolni. Akárcsak egyebütt a határszélen, ezer rupiát és még többet is megadnak a legjobb kiskaliberű, többlövetű fegyverekért. A rajtuk látható számoknak bizonyosan nagy részük van benne, hogy az idevalók megtanulták az európai számjegyeket. Érdekes tanubizonyságai ennek az útszéli sziklákon fel-felbukkanó sgraffito-k. Képzelhető, mennyire zavarba ejtik még majd ezek valamikor a jövő korok régészeit is.

TIZEDIK FEJEZET.

Buddhista romok Szaidu és Manglavar környékén.

A Szaidu alatt egyesülő völgyekben jártamban nemcsak rombadőlt sztúpákra és más érdekes ősi emlékekre találtam, elbájoló hegyi tájakban is gyönyörködtem. Ezek a völgyek a Szvátot Bunértól elválasztó, vadul szaggatott, erdőborította hegyláncból nyúlnak le. Az Ilam-hegy felfelbukkanó hólepte csúcsa uralkodik a havasalji tájkép felett. Itt értettem meg, hogyan születtek meg azok a láthatóan ősrégi mondák, amelyek mind e büszke hegycsúcs köré szövődtek. Nemcsak az itt élő kisszámú hindu tekintett fel hódoló tisztelettel arra a hegyre, — a premohamedánus idők túlélő maradékai — hanem a pathánok és gudzsarok is. A törzsek közt kerekedett zűrzavarok, forrongás és elnyomás előzte volt a gudzsarokat Szvátból Kasmírba. Oda vándoroltak el nyájaikkal egy-két emberöltővel ezelőtt. Kétszeres volt az örömöm, amikor láttam, hogy ezek a pásztorok most visszatérőben vannak Felső-Szvát pompás legelőföldjeire. Megnyugtató jele ez a Bádsáh új uralma alatt megszilárduló békének és rendnek ezeken a szép tájakon. És egyúttal reményt nyujt rá ez a visszavándorlás, hogy Kasmír havasi rétjei és erdei kevesebbet fognak szenvedni ezután a gudzsarok bölényeitől és kecskéitől.

Különös örömmel pillantok vissza arra a napra, amelyet a Dzsaoszu-hágóról Szaidu felé lenyúló széles völgyben töltöttem, hogy felkutassam az ott elszórt régi emlékeket. A völgyben van néhány jókora falu; termékeny földek — jórészt terraszok — veszik körül a falvakat.

Ennek a termékeny földnek jórésze egyházi örökségképpen szállt rá a Bádsáhra, nagyapjáról. Más része vele rokon családoké.

Elhaladva a meredek hegylánc tövében, amelyen a Girá király várát koronázó sziklafalak pillantanak alá a zöldelő völgyre, az alacsonyabb hegynyulványokon ősi lakások romjaira bukkantam. Guligrám falu felett ott emelkedik a nagy Sinásze-sztúpa. A régi emléktorony meglehetősen jókarban maradt. Az útmenti sziklákon itt-ott buddhista domborművek tűnnek szembe. (39., 40. kép.) Csaknem valamennyi Bodhiszattva alakokat ábrázol, a bőkezűség pózában *(varamudrá)*.

«Kegyes» mohamedánus kezek mindent elkövettek, hogy megcsonkítsák a sziklavéseteket. Igen tiszteletreméltó cselekedetnek tartják, hogy kővel megdobálják őket arra jártukban. De így is maradt elég ép részlet rajtuk, s ezekből sok valószínűséggel megállapítható, hogy a sziklavésetek Avalokitesvará-t akarják ábrázolni, a segítség és könyörület jelképét az északi buddhista pantheonban. Elnézegetve ezeket az alkotásokat, visszaemlékeztem rá, milyen népszerű volt Bodhiszattva alakja mindenütt Közép-Ázsiában s a távol Keleten. Ottan Kuan-jin a neve: «a Könyörület istennője». Eszembe jutott, hogy Hszüan-cang koraifjúságától fogva milyen rajongó hódolója volt Avalokitesvara kegyes kultuszának. Hite szerint ennek az ő istenített szentjének a segítsége mentette meg, hogy szomjan ne vesszen a rettegett Gobi-sivatagban, kalandos nagy útja végső szakaszán. Elgondolkoztam rajta, hogy a kegyes kínai zarándok milyen benső örömmel legeltethette szemét ezeknek a sziklavéseteknek alakjain.

Az Ilam-hegyet még vastag hó borította, későbbre kellett halasztanom, hogy megmásszam a hegyet, akkorra, amikor két hónappal később visszatérek majd az Indus mellől. De fölhatoltam a völgyön Miánáig. Onnan, 1600 méter magasságból, nagyszerű kilátás nyílik a Dzsaoszuhágó körül emelkedő erdős magaslatokra. Éppen fakadóban volt a tavasz a hegyek között, nyiladoztak az első virágok. A Miána házcsoportját körülvevő gyümölcsfák

virágfakadása s a földeken sarjadó kukorica üdezöld hajtásai gyönyörű előteret varázsoltak a szép tavaszi kép elé. A hágón fontos útvonal visz át Bunérba. A Bádsáh hadászati érzékére vall, hogy jó lovagló-utat építtetett fel a hágóra s az út védelmére a kis Miána gudzsar falucska felett erődöt, túl rajta pedig bástyatornyokat emeltetett. Nem lepett meg a fejedelemnek ez a bölcs előrelátása. A völgynek ez a része bizonyára nem is egyszer heves harcok színhelye volt. Vad olajfák és ilex-fák mélabús ligetében sírok domborulnak itt. De a helyi hagyomány nem az itt dúlt harcok áldozatait sejti a sírok alatt. A hiedelem szerint «hitetlen fehérek» valamikor régen gonoszul meggyilkolták «a hit gyermekeit», s azoknak a tetemei nyugosznak a sírokban.

A Dzsanbit-völgyben is sok régi buddhista romra bukkantam. Ezen a völgyön át vezet az út a Khalél-hágóról le Mingaorába. Apró csoportokban elszórtan vagy tíz rombadőlt sztúpát találtunk ott. Valamennyi igen megrongált állapotban volt (42., 45. kép), mert könnyen hozzáférhetők. Kövüket elhordták építőanyagnak. De meg a vallásos fanatizmus is megtette a magáét ezen a sűrűn lakott vidéken.

Március 29-én búcsút vettem a Bádsáhtól. Megköszöntem megértő figyelmét terveim iránt, amely lehetővé tette, hogy feladataimat Szaiduban és Szaidu környékén megoldhassam. Az ő vendégszeretetének és segítségének köszönhettem, hogy rövid néhány napomat teljesen kiaknázhattam és elindulhattam további kutatásokra a fővölgyön át. Szívélyesen elbúcsúztunk egymástól azon a terraszon, ahol népe ügyesbajos dolgaiban szokott ítélkezni. Hálás, meleg szavaim őszintén jól estek neki. Kiolvastam ezt kifejező, élénk szemeiből. De nekem is minden okom megvolt rá, hogy hálát érezzek iránta: készséges jóakarata szabad utat nyitott előttem egész országában.

Hazrat Alí khán, a vazír, ragaszkodott hozzá, hogy egész kíséretével velem marad Szaidu végső házáig. De azután is, hogy visszafordult, még mindig tekintélyes, középkoriasan festő karavánnal vonultam tovább, mert Ahmad Alí, a szipah-szálár, mindvégig kíséretemben ma-

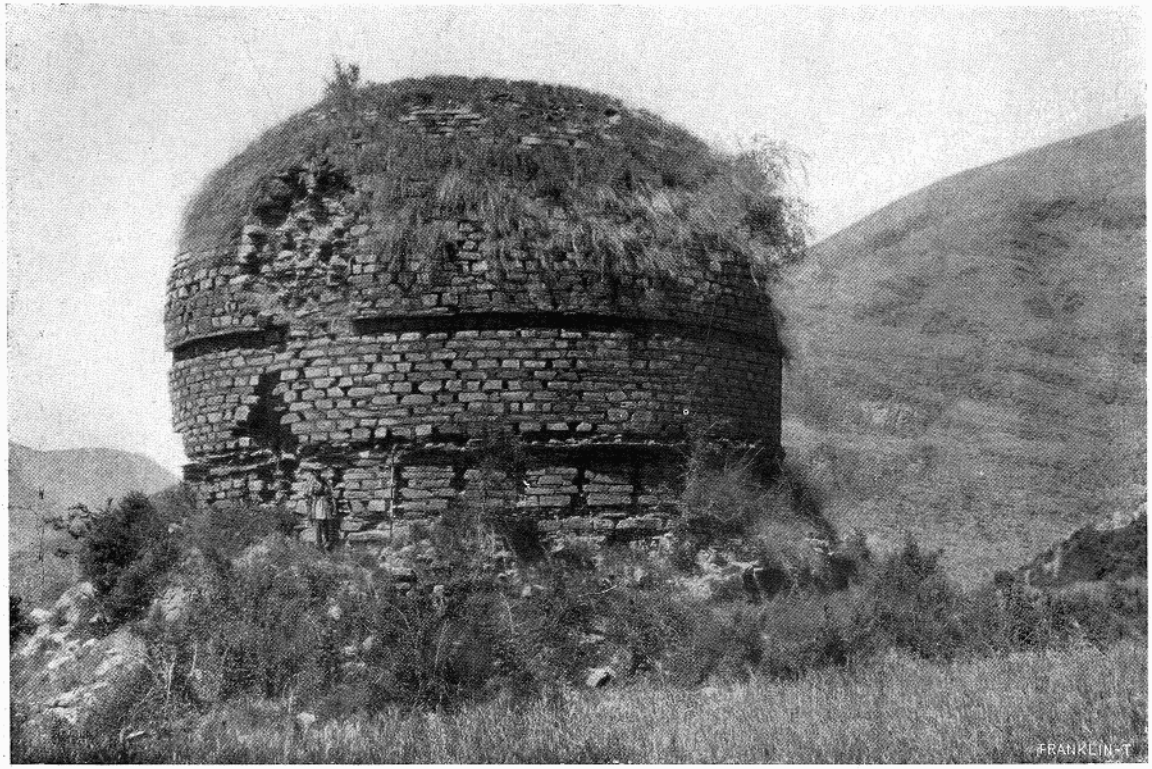

37. A Sinásze sztúpa romja.

38. Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda száhib, Szvát uralkodója.

39. Sziklába vésett Bodhiszattva szobrok Kukrai mellett.

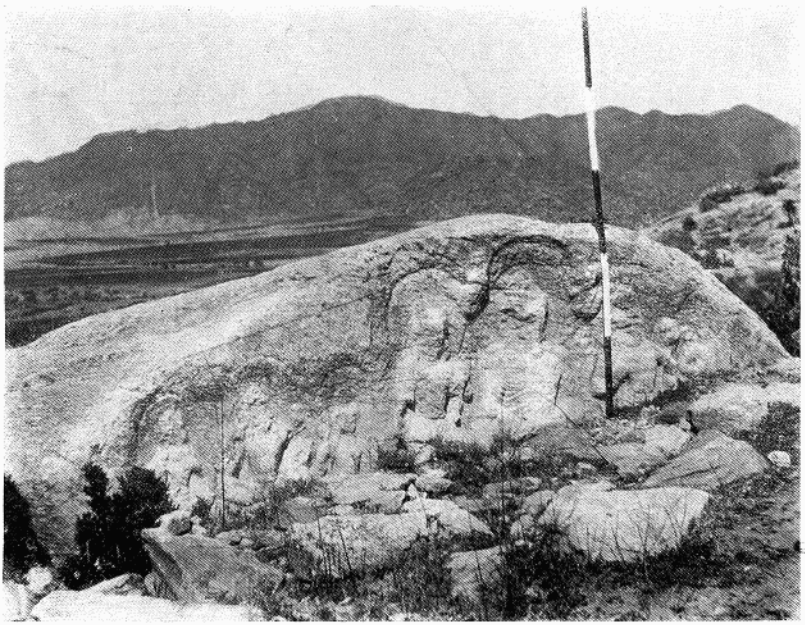

40. Buddhista istenségek sziklába vésett alakjai Serárai alatt.

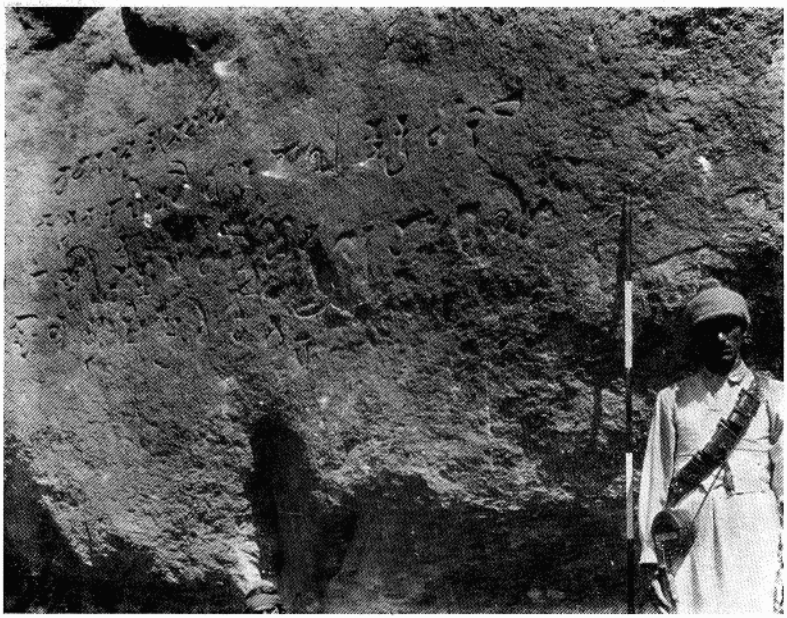

41. Buddhista sziklavéset Sakhórai felett.

42. Buddhista sztúpák falomladékai, Seráraiban.

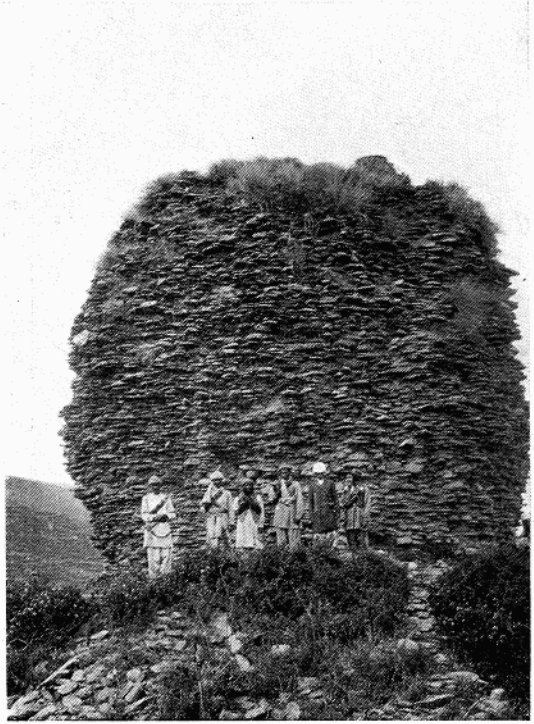

43. Homlokzatától megfosztott sztúpa romja Csárbágh mellett.

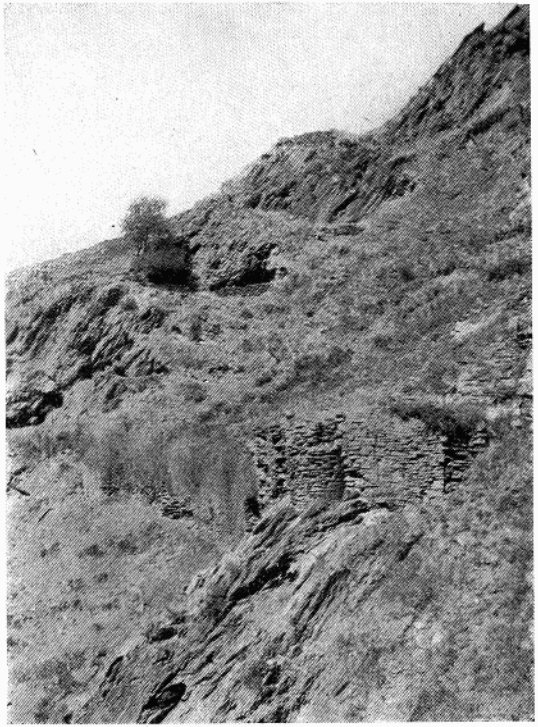

44. A forrást védő torony romja.
Rádzsa Girá vára, Ude-grám.

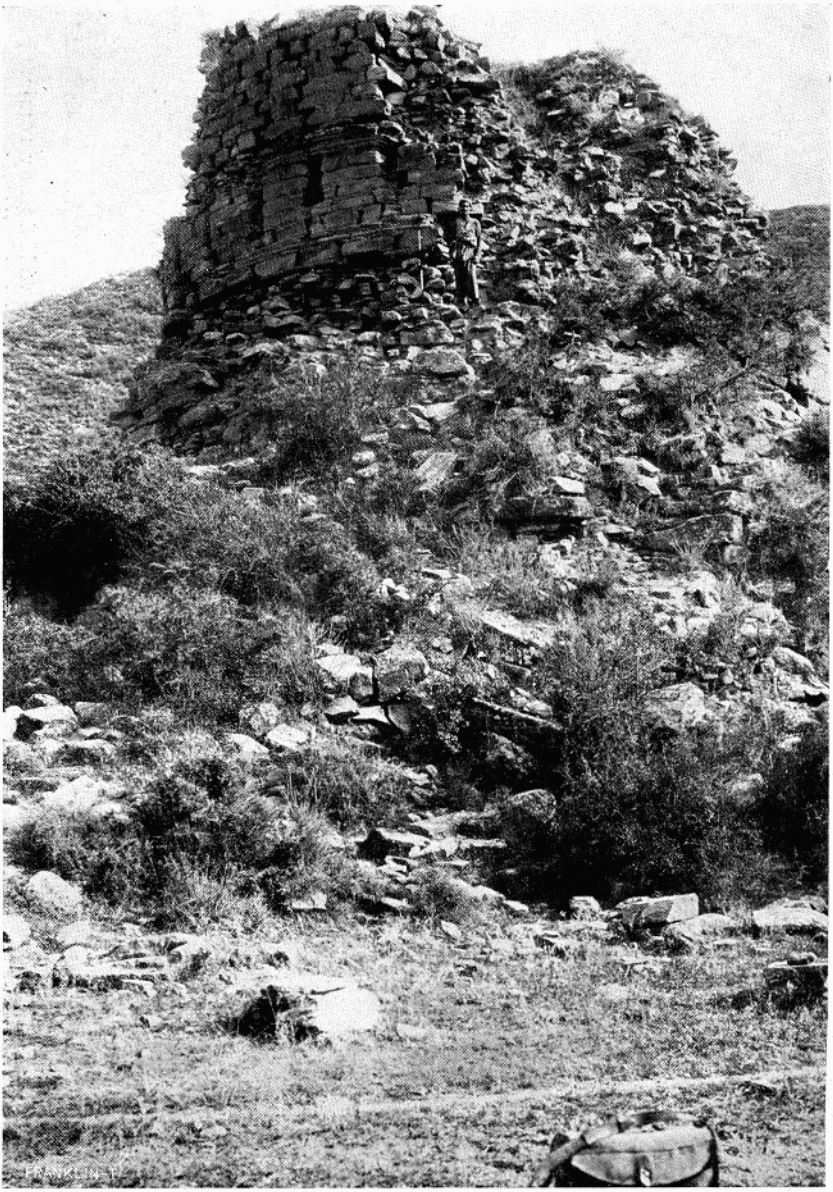

45. Sztúpa omladéka Dzsurdzsuraiban, a Dzsanbil-völgyben.

46. Sziklatömb, rajta «Buddha megszárogatott ruhájának nyoma», a Szvát-folyó jobbpartján.

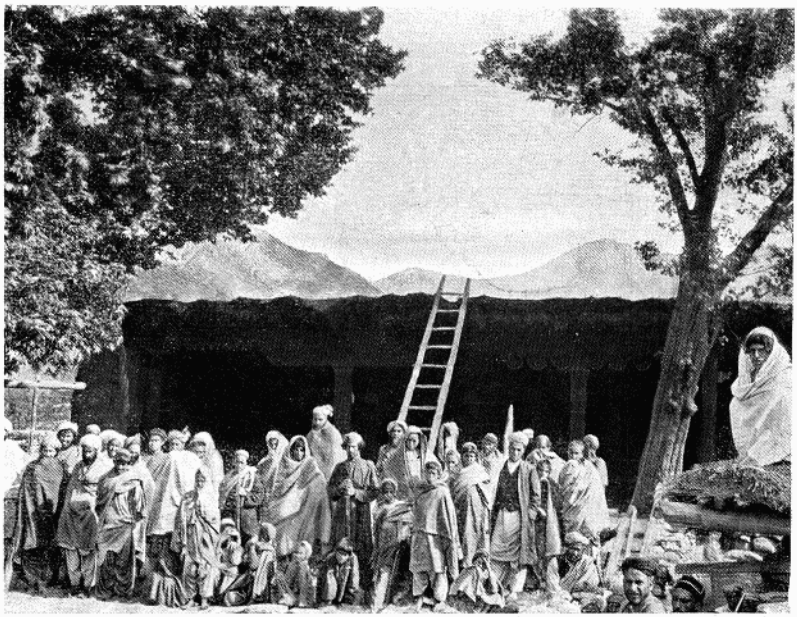

47. Tanítványok és mások csoportja a Garai medreszé előtt, Csakészárban.

48. Dzsamadár és Nikpi-khél területről való fegyveres kíséret.

radt harminc főnyi válogatott testőrségével (48. kép), a magam testőrségéről mitsem szólva.

Első nap nem mentünk messze, csak Manglavarig. Ez a hely a Samélai-hegynyúlványtól északra nyíló oldalvölgy torkolatában van. Ez a hegy térítit ki a Szvát-folyót éles kanyarulattal észak felé. A könnyebb út a fővölgy mentén az év nagyobb részén át járhatatlan a hegy lábát öntöző folyó magas vízállása miatt. Ilyenkor a szűk Samélai-szoroson átvivő ösvényen keresztül kelnek át a hegy szaggatott, sziklás magaslatain. De most a tavaszi hóolvadás megkésett kissé fenn a magas hegyekben. Borult idő járt az Udegrámba való megérkezésemet megelőző hetekben, ennek köszönhettem, hogy a téli út még járható volt. Átvonultunk Mingaora zsúfolt bazárjain. Túl rajta mintegy másfél kilométerre a folyópartnak olyan pontjára értünk, ahol a hegy lábánál elvivő ösvény járhatatlanná válik a meredélyes szirtek miatt. Errefelé az évnek egyik szakában sem járható az út, még meg nem terhelt állatokkal sem.

Mi tehát, akik lóháton jártunk, belegázoltunk a folyó széles medrébe. Nem éppen kényelmes átkelés a több ágra szakadt folyón. Kevéssel dél után hagytuk el Szaidut. Reggel óta erősen megduzzadt a folyó. Olyan szilaj volt az ár sodra, hogy a gyalogos embert ledöntötte volna a lábáról. Kíséretünk tehát, bölcsen, a szirtfal alatt vonuló gyalogösvényen igyekezett tovabotorkálni. Később, egy-két kilométerrel feljebb szerencsésen visszakerültünk mi is a folyó innenső partjára, ahonnan átcsaptunk volt. Ott már valamicskével hátrább húzódott a sziklafal a part mellől, de még mindig szemmel látható volt, hogy mily fáradalmas, küzdelmes lehet ez az ösvény a gyalogszerrel járóknak is. Sok helyütt keskeny sziklapárkányokon, rozoga fatákolmányok építményein vezet keresztül, hasonlókon azokhoz a *rafak*-okhoz, amelyekre olyan jól emlékeztem a Hunza sziklaszorosain és az Oxus völgyének legfelső szakaszain átvivő utam idejéből.* Érthető, mily türelmetlenül várja Felső-Szvát népe azt az időt, amikorra megépül a Bádsáh

* Homokba temetett városok. — Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.

országútja e fenyegető szirtfalak tövében. Kemény mérnöki munka lesz ez és ugyancsak költséges. De innen kezdve mintegy negyvenkét kilométeres darabon nem lesz nehéz az autóval is járható út megépítése, s ha elkészül, hatalmasan föl fogja lendíteni a forgalmat és a kereskedelmet.

Ezen a ponton túl több meredek sziklabércet a vízben kerültünk meg. Lovainkat kantárszáron vezettük. A kiugró bércek egyikében ráismertem az átjárót egykor védelmező *chiusá*-ra. Túl rajta elsimulnak az akadályok, nyitva az út a folyóhordta termékeny síkon át Manglavarba.

Ez a népes falu az egyik oldalvölgy széles torkolatában van. A völgy a vízválasztóról száll alá az Indus felé. A helyi hagyomány szerint Manglavar Felső-Szvát főhelye volt valamikor. Csakugyan : fekvése is, neve is erre vall. A Manglavar név a korábbi szanszkrit Mangala-pura névből ered. Ez a szó «az üdvösség városát» jelenti. Alig kétséges, hogy Manglavar azonos Szvát egyik hetedik századbeli fővárosával, azzal, amelyiket Hszüan-cang Méngcsieh-li-nek nevez, vagy azzal a másikkal, amelyet Vu-k'ung Mang-o-p'o néven nevez. A környékbeli ősi romok, amelyekről hírt kaptam, megerősítik ezt a feltevést. Elhatároztam, hogy néhány napot ott töltök és felkeresem ezeket a romokat.

Amikor megérkeztem, meglepetésemre ott találtam már sátrainkat a nagy falu kellős közepén, Nausirván khán házának terraszos udvarán. Kísérőm, a főparancsnok, ott ütött tábort, talán az én biztonságom érdekében, — mert hiszen felelős volt értem — de az is meglehet, hogy a maga kényelme kedvéért. Hercegi gazdám háza a falu közepén csörgedező patak felett emelkedik ugyan, de mégsem éreztem eléggé szabadnak ezt a táborhelyet. Zsúfolt volt a tér, s a népes tábor nyüzsgése, jókedvű katonáink zajongása meg a körénk gyűlt sokaság jövés-menése zavarta nyugalmamat. Egész éjjel és másnap ömlött az eső. Kis sátram körül tócsákba gyűlt a víz ; minden csupa locs-pocs, totyogó sár. Ekkor derült ki, hogy mégis jó volt ezt a helyet választani, mert embereim itt a szomszédságban fedél alá juthattak. Kitűnő ezermesterem, Abdul Ghafúr, a khán

vendégszobáját rendezte be «sötét kamarának», hogy előhívhassam fényképeimet. Az előrehaladott «civilizáció» hozzá segített egy asztalhoz és két vasszékhez. Ez is jó segítség volt munkámban.

A rákövetkező harmadfél napot a Manglavar környéki ősi romhelyeken töltöttem. Ha nem volt is annyi és olyan nagykiterjedésű rom ezen a vidéken, mint Bír-kót, Udegrám és Mingaora környékén, bőséges bizonyságaira leltem itt is a buddhista kultusz egykori uralmának.

A falu északi végétől keletre, mintegy ezer lépésnyire, húsz méter magas kúpalakú halom magaslik ki a környező földekből. Kétségtelenül emberi kéz műve. Nyilvánvalóan sztúpa maradványa. Ennyi maradt meg abból a nagy sztúpából, amelyről Hszüan-cang megemlékezik ezen a helyen. Leírásából kitűnik, hogy itt kellett lennie annak a szent helynek, ahol Buddha, egy korábbi földi léte idején, jótékony adományul levágta testének egyes tagjait.

A sztúpa homlokzatának kőkockáit és a belső kőfalak jórészét is a századok folyamán elhordták a faluba, házakat építettek belőlük. Így beszélték. És nyilván igazat mondtak, szomorúan tapasztaltam, amikor közelebbről megszemléltem a romokat.

A halom tövében éppen csak hogy a körvonalait nyomoztam ki a sztúpa legalsó talapzatának. Széle-hossza meghaladta a jó hatvan métert. Északra innen a hegyoldal kinyúló magaslatán ősi lakóházak romjaira bukkantam, száz méter magasban a folyó felett. Nyilván ide menekült fel, itt húzódott meg a városi lakosság veszedelem idején, ezekben az apró terraszokon épült házakban.

A Manglavar közelében emelkedő sziklákon és feljebb a völgyben talált buddhista domborművek közül (49. kép) legmeglepőbb a négyméteres ülő Buddha-szobor. Függőleges, vöröses sziklafalba faragták, magasan a sziklafal tövében levő keskeny terrasz fölött. Figyelemreméltó szobrászati munka. Olyan magasan van a szobor, hogy a «kegyes» rajongók pusztító keze nem férkőzhetett hozzá. De ugyanezért roppant bajos is volt lefotografálni az emléket. Az «igazhívők»-et bizonyosan sokszor bosszantota a jámbor-

arcú pogány bálvány, mindhiába, nem férhettek hozzá: a szobormű száz méter magasságban van *Sakhórai* falucska felett. Arca Manglavar felé tekint.

Másfél kilométerrel feljebb a völgyben, de nem olyan magasan fenn a hegyoldalban három szanszkrit sziklavésetet vizsgáltam meg. Jókora sziklatömbökbe vésett írások ezek. Kettő közülök regényes helyen van, egy mohával és vénuszhajjal* benőtt barlangban. A barlangban forrás s a forrás fölött szabadonálló különvált szikla. A hűvös, árnyas enyhely annál is jólesőbben hat, mert fölötte is, alatta is szaggatott, sziklás hegyoldal meredezik fenyegetőn s minden lépten jobban belebonyolódunk a tüskés bozót sűrűségébe.

Megkísérlettem, hogy papiroslenyomatot csináljak a két sziklába vésett feliratról. De a sziklavéset olyan kedvezőtlen helyen volt, hogy a szilaj szélben nem sikerült megvalósítanom szándékomat. De sikerült fényképben megörökítenem az emlékeket. (41. kép.) A harmadik sziklavésetet is lefotografáltam. Ez néhány száz lépéssel odább van egy hatalmas gránittömbön. A szikla neve Khazánagat («a kincses szikla»).

Kísérőim szentül hittek benne, hogy a csaknem kétezer éves bráhmí betűs felirat valóban nagy kincsek rejtekhelyét jelöli meg. Én persze nem hittem ebben.

De az már csakugyan némi csalódást okozott, amikor Szvátból hazatérve megtudtam, hogy ezeket a sziklafeliratokat csaknem harminc évvel az én ottjártam előtt ismertette Georg Bühler tanár, az azóta elhúnyt nagynevű indologus azoknak a lenyomatoknak az alapján, amelyekhez Deane ezredes egy ügyes bennszülött «ügynök» útján jutott hozzá.

Ennél is sajnálatosabb, hogy ezek a szépen vésett, kitűnő állapotban megmaradt ősírások nem örökítenek meg semmi történelmi vagy régészeti adatot. Buddha bizonyos híres mondásait vésték itt kőbe és jól ismert rövid idézeteket Buddha tanításaiból az üdvösségbe vivő ösvényről, a sza-

* Adiantum capillus Veneris.

badulás útjáról, amely kivezet az e világi lét forgatagából. Semmi kétség, hogy azok a kegyes hívők, akiknek a keze megörökítette, és az erre járók, akiket «a helyes ösvényre» tereltek ezek a tanítások, szellemi okulást és érdemet merítettek belőlük.

Félek azonban, hogy Abdul Hanán, az a pathán «ügynök», akinek sikerült lenyomatokat készíteni a feliratokról Deane ezredes számára, nem tartozott e kegyeletes emberek közé. Erre vallanak legalább is későbbi cselekedetei. Megbízója szeretett volna szert tenni más ilyes ősi írásokra. Abdul Hanán erre, akárcsak Iszlám Ákhún, — az a másik ügyes és ravasz fickó, akit néhány évvel később Khotanban lelepleztem* — elkezdte hamisítani az ősírásokat. A rákövetkező években egyre-másra küldözgette az ősírásos köveket ; természetesen valamennyi «ismeretlen írású» volt, mindegyik más és más, mert hiszen az odavaló mohamedán teológus diákok közül szerződtetett emberei nem sokat vesződtek vele, hogy megtanulják a régi hindu hitetlenek durva sziklavéseteinek írásjegyeit és ezeket pontosan utánozni igyekezzenek. És mégis mi történt? Ezek a «feliratok» gondos másolatban megjelentek tudós társaságok folyóirataiban! Ki tudja, meddig tartott volna ez a jövő orientalistáit újabb és újabb fejtörő elé állító hamisítás, ha a hamisító, a sikeren felbuzdulva, új módszerre nem bátorodik. Feliratos kövek helyett «lenyomatokat» kezdett küldözgetni s el akarta hitetni, hogy ezeket magukról a sziklafeliratokról másolta. Ezen aztán rajtavesztett. A csalás kiderült. A hamisítások ugyanis fába vésett «eredeti» nyomán készültek s pontosan leolvashatók voltak róluk nemcsak a titokzatos «ismeretlen betűk», hanem a fának természetadta jelei is.

Sem Manglavarban, sem egyebütt Szvátban nem mutatkozott sok jele annak a másutt mindenütt uralkodó buddhista felfogásnak, amely az állatok életének kegyes kímélését tanítja és követeli. Annál inkább meglepett ben-

* *Stein* Aurél : *Homokba temetett városok* 26. fejezet. (*Halász* Gyula fordítása.) A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára.

nünket az egyik különös helyi szokás. Mintegy ezer lépésre a falutól keletre, a völgyön fölfelé vivő ösvény mentén van néhány terebélyes nagy fa. Éjjel-nappal tömérdek vadkacsa nyüzsög ezen a helyen. Nagy csapatokban gyűlnek ide «legelőikről», a Szvát-folyó és a Manglavar felől a Szvátba ömlő nagy patak csatornái és mocsarai tájékáról.

A fákra leszálló és körülöttük repdeső madarak szentek és sérthetetlenek, pedig mindenütt másutt buzgón lődözik őket a szvátí-k és csapdával fogdossák őket. Ez a hely menedéket nyujt az üldözött madaraknak. Hogy miért, ennek semmiféle magyarázatára nem bukkantunk rá. Nem lehetetlen, hogy azzal függ ez össze, hogy a már említett nagy rombadőlt sztúpa itt a közelben emelkedik.